

उपयोगी विद्याकला ग्रंथमाला. मञ्जुके ६ भा.

जंगलनी जड़ीपुष्टी.

भाग पांचमो.

लेखक तथा प्रकाशक—

वैद्य शास्त्री शामलदास सेवकचाम.

(पशु चिकित्सा, आकाशवाणी, रोग अथवा मरुती प्राचीन
महात्माओंनी अलौकिक विद्याओं अमूल्य रत्नहार,
चिकित्सा तरु सुधासिंधु विजरेना कर्ता.)

बदायाम-वाया-तलौह-जे. पी. रेखवे.

(सर्व प्रकारना हक लेखके पोताना स्वाधिन राख्या छे,

प्रथमावृत्ति.] प्रति १०००. [छ. स. १९२१.

किंमत. } काया पुंढाना रू. ०-१०-० } पाण्डेय पुष्टी.
} पाका पुंढाना रू. ०-१४-० }

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-અંગ્રહ

૩૩:૬૬

૬-૭૬

અમદાવાદ—ઘાઠાપુર નવી પોળમાં આવેલા શ્રી પ્રજાહિતાર્થ
મુદ્રાલયનાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપ્યું.

ભૂમિકા.

આકાશની મારક અનંત મનાતા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેમ હરેક વિષયના અર્થોની હદ નથી, તેવીજ રીતે આયુર્વેદ સર્વાધિ પશુ એટલા બધા અર્થો છે કે તેઓની પણ કોઈ પ્રકારે મજબૂતી થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ સંસ્કૃત એ એવી પ્રૌઢ ભાષા છે કે તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયની મતલબ સામાન્ય બુદ્ધિનાં મનુષ્યોના લક્ષ- માં એકદમ ઊતરી શકે તેમ નથી. આ અડચણ દુર કરવાને માટે અનેક વિદ્વાનોએ તે અર્થોનો સાર લેઈને ચાલુ ગુજરાતી ભાષામાં નવનિ અર્થો રચેલા છે, પરંતુ તેઓ પૈકી ધણાખરાઓની રચના પશુ એક નવા અન્યાસીને માટે બેધએ તેવી સરળ થઈ પડે તેવી નથી. વળી એવાં પુસ્તકો તો ઘણાં વીરલજ દૃષ્ટિએ આવે છે કે જેમાં લખવામાં આવેલા પ્રયોગો ધણાભાગે અનુભવિક હોય, અને તેથી ધણા સમયથી મારી એવી ઇચ્છા હતી કે:-“ એક એવું પુસ્તક લખવામાં આવે કે જેમાંના પ્રયોગો અનુભવસિદ્ધ, સહેલાઈથી સમ- વ્યય તેવા, સરળતાથી બની શકે એવા અને રામબાલુની માફક કાયદો કરનારા હોય તો જનસમાજને અત્યંત લાભ થાય.” આ ઇચ્છાના પરીપાકરૂપે આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગનો ગયા વર્ષમાં જન્મ થવા પામ્યો હતો, અને જનસમાજ તરફથી તેનું કેવી રીતે પોષણ થશે એનું ભવિષ્ય વાંચકવૃન્દની મુનસરી ઉપરજ અવલંબન કરીને રહેલું હતું.

આ ભાગ ક'ઈ નકામાં નાટકો, એટકો, નૌવેલો કે ન માનવક- માં આવે તેવા અદ્ભુત રસવાળી દંત કથાઓ કે જે તેના લખનાર

અને વાંચનાર એ બન્નેનો સમય બ્યર્થ ગુમાવે છે તેવી જાતનો નહોતો, પરંતુ હાલના જમાનામાં જગપ્રસિદ્ધ થયેલા અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમની ભૂમિમાં વૈદ્યક વિદ્યાના ખાસ પ્રોફેસરો તરીકે પંકાતા, તેમજ મોટી, મોટી લેબોર્ટરીઓમાં નિપુણ્યત્રાથી સૂક્ષ્મ રીતે ઈસ્ક ઓર્થોપેદિના ગુણદોષનું પૃથક્કરણ કરનારા મહાન ડોક્ટરો, તેમજ પ્રાચીન સમયના ત્રિકાળદર્શી, દીવ્ય શક્તિ ધારી મહાન ઋષિ, મુનીઓના આર્યોષધિમાં રહેલા ગુણદોષો સર્વંધિ અનુભવિક અભિપ્રાયોનો દીર્ઘ સમય સુધી અનુભવ લેતાં અમને જે તરવ નિશ્ચયાત્મક ગાન ઉપલબ્ધ થયું હતું તેજ હતું અને તે સામાન્ય મનુષ્યને પણ સમજાય એટલા માટે જેમ અને તેમ સાદી ભાષામાં લખવામાં આવ્યું હતું.

“કાષ્ઠપણ ઉપયોગી ચીજ ફોગટ પડી રહેતી નથી એક પથ્થર પણ જે ઉપયોગી હોય તો લોકો રસ્તામાંથી લાવી તેને ધરમાં મુકે છે.” એ કથનાનુસાર આ પ્રથમભાગ એટલો બધો જનસમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યો કે જોતજોતામાં તેની પ્રથમાવૃત્તિ અલાસ થઈ જવાથી દ્વિતીયાવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના ખીજા ભાગે માટે પણ વાંચકજન્મ તરફથી એવી તીવ્ર માગણી થવા લાગી કે અંચસુદ્રણનાં સાધનોની આવી સખ્ત મોંઘવારીના સમયમાં પણ માત્ર દોઢ વર્ષની અંદરજ તેના ચાર ભાગે પ્રગટ કરવા છતાં પણ હતું જનસમાજની અભિલાષા શાન્ત થવા પામી નથી, અને તેથી તેઓની જીજ્ઞાસાને યથાશક્તિ પૂર્ણ કરવી એમ ધારી આ પાંચમો ભાગ પ્રગટ કરવાનો પ્રયાસ

કરવામાં આવ્યો છે, જે પણ પ્રથમના ચાર ભાગેની માફક જનસ-
માજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશે જ એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

મહાશિવરાત્રિ. સં. ૧૯૭૭.
વડાગામ-મહીકાંડા.

આપને કૃપાબિલાપી.
વૈશ્યાસી શામળદાસ સેવકરામ

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બાલકવા નં. ૧ થી ૮	૩-૫
હાર્ટીડીઝીઝનું અકસીર ઔષધ	૭-૮
જુદી જુદી ભાતના ઝેરા ઉપર	૧૦
આધાથીથી, હિસ્ટિરિયા અને અપરમાર	૧૧
જાડુઈ નસ્ય	૧૩
મૃત, પ્રેતનાશક અંજન	૧૩
રજ-પ્રવર્તક સોગંધી	૧૪-૧૦૫
સ્નાન રત્ન	૧૬
ત્રિદોષ-વિષહર વટિકા	૧૪
જ્વોહર, પ્રમેહ, સંધિવા, યકૃત વિકૃતિ વિગેરે	૧૭
વાતરક્ત-પત ઉપર	૧૮-૫૧
ધાતુપુષ્ટી	૨૦-૩૦-૩૯
નષ્ટાર્તવ, કષ્ટાર્તવ, અત્યાર્તવ	૧૧-૨૨
પ્રદર, પ્રમેહ	૨૨
બાળકને બાર રહેવો	૨૩
દૈનિક વિષહર જાડુઈ પુંક	૨૪
આયુર્વેદીય કૌશી... ..	૨૪
રક્તકપુરણું શોધન	૨૬
જ્વરહર મહૌષધ	૨૬-૩૦

સર્પદંડનું મહોપધ	...	...	...	૪૨-૧૧૪
રક્તાપ્રદરતું રામનાથ ઓપધ	...	...	...	૪૫
મુવારોમ	...	...	...	૪૨-૮૯
અસાધ્ય યજ્ઞનું અમેધ ઓપધ	...	...	...	૪૬
ધાસ-કાસનું સિદ્ધીપધ	...	...	...	૪૭
હા-માદ રોગનું અકસીર ઓપધ	...	...	...	૪૭
મરકીનો અબળ ઉપાય	...	...	...	૪૯
શિથિલસ્તન દષ્ટીકરણ	...	...	...	૫૨
આંડગ્રહિનો અત્યુત્તમ ઉપાય	...	...	...	૫૨
બાળશોષનું અકસીર ખાપરીયું	...	...	...	૫૫
કુમિહર મહોપધ	...	...	...	૪૭-૫૭
પાનુ, બળોદર, બંધકોચ વિગેરે નિવારક	...	...	...	૫૭-૬૨-૧૧૬
અર્ક, અને સંગ્રહણીનું અભ્યર્થ મહોપધ	...	...	...	૬૨-૭૨
દુગ્ધવટી, તકવટી, દધિવટી	...	...	...	૭૨-૭૪
પ્રમેહની પરમોપધિ	...	...	...	૭૫
બાળકોની ખાંસી, કમ, કંદ	...	...	...	૭૭-૮૦
વિવિધ ગુણુપ્રદ પટોલાદિ કવાયો અને ચૂણો	...	...	...	૮૩-૮૫
અનેક રોગહર એક અત્યુત્તમ દિબ્ધોપધિ	...	...	...	૮૬-૮૮
કંદ પીલ્લ	...	...	...	૯૦
નેત્રરોમ હરી વર્તિ	...	...	...	૯૦
બળોદરહર મહોપધ	...	...	...	૯૧-૧૧૨
સન્નિપાતહર મૃતસંજીવની મહોપધિ	...	...	...	૯૨
દંતરોમ	...	...	...	૯૬

શંભુવહર અમૂલ્ય ઔષધ...	...	...	...	૯૯
શિતળાથી થતી નેત્ર વિકૃતિ પ્રતિબંધક	...	...	...	૧૦૧
અક્ષતો રામબાણુ ઉપાય ...	...	...	...	૧૦૩
કમળાનો અક્ષીર ઉપાય ...	...	...	...	૧૦૫
સોમલ અને હરતાલની ભસ્મ	...	...	...	૧૦૬
આંખનાં દરદોના ઉપાયો ...	...	...	૧૦૫-૧૧૩-૧૧૬	
અનેકરોગ પ્રતિબંધક ...	...	...	...	૧૨૨-૧૨૮
પાઠા અને રતવાનું રામબાણુ ઔષધ	...	...	...	૧૨૯
દિમાલમની દીવ્યોષધિઓ ...	...	...	...	૧૩૦-૧૩૬

॥ ॐ श्री ॥

मंगलनी वृषीपुष्टी.

पंचम भाग.

करकिशलयसङ्गी यस्य पीयूष कुम्भः ॥

परममर वधूनां भूयसे मंगलाय ॥

स खलु निखिल दुग्धाम्भोधिरत्नेषुरत्नं ।

हरतु दुरितराशीनाथु धन्वन्तरिवः ॥

सुर सुंदरीयोना मंगल भाटे ज्येष्ठे कामण करपक्षयोमां अमृत
कुंभ धारण्य करेको छे, ज्येष्ठा क्षीर समुद्रमांथी उत्पन्न भयेनां सपणां
रत्नोमां पथु रत्नरूप धन्वन्तरि भगवान् अमारां सपणां अनिष्टोना
समुहने शीघ्र दुर करो.

अतिविषनी कर्णी.

सं. अतिविष. अज्ञा, हिं. अतीस, म. अतिविष. म.
आतप्य, ला. Aconitum Hetrophyllum.

વિવરણ—અતિ વિખના છોડવા અત્રે થતા નથી. પરંતુ દિ-
ખાલયના ઉંચા ભાગોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ છોડવાઓ કરતીની
આછને મળતા આકારના હોષ તેનાં મુળીઆં કે જે અતિવિખની
કળીના નામે ઝોળખાય છે તે છેક પ્રાચીન કાળથી ઔષધ તરીકે
આખા આર્યાવર્તમાં વપરાતાં હોવાથી દરેક સ્થળે મોક્ષવામાં આવે
છે, આ મુળીઆંનો આકાર કુલની કળીઓના જેવો ગોળ હોષ
સંબંધ પશુ તેટલીજ એટલે એકાદ, એ આગળજ હોય છે.

પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્રનેતાઓ કહે છે કે આ ઔષધિની
ધોળી, રાતી, પીળી અને કાળી એવી ચાર જાતો થાય છે, તેઓમાં
ધોળી એ સર્વેથી શ્રેષ્ઠ છે.

આજકાલ મુંબઈ, અમદાવાદ વિગેરના બજારોમાં આ ઔષ-
ધિની એ જાતો વેચાય છે, જેઓમાં એક ધોળી અને બીજી જુરી છે.
તેમાં ધોળી જાત ખાસ એ ખાસ મુળીઆં અને જુરી જાત એ
તેની કળીઓ અને તેની આજુબાજુનો ભાગ હોય છે માટે સફેદ
જાતજ પસંદ કરીને વાપરતી.

શુષ્ક દ્રાવ અને ઉપયોગ—રાજવલ્લભના કર્તા જણાવે છે કે
અતિવિષ ગરમ, તીખી, કડવી, અન્નને પચાવનારી, અગ્નિને દીપન
કરનારી તેમજ કફ, પિત્ત, અતિસાર, મરડો, એર, ખાંસી, ઉલટી,
જ્વર અને કૃમિનો નાશ કરનારી છે. મદનપાળ જણાવે છે કે વીરો
જાતનાં કફનાં દરદોને દુર કરનારી છે. ચક્રદત કહે છે કે ઝાડો, મરડો,
સંબ્રહ્મણી અને તાવ સાથેના ઝાડા ઉપર તેની ઉત્તમ અસર છે. આજકાલ-
ના વિદ્વાન શોધકો કહે છે કે તે બમડેલા પિત્તને નીચે પાડે છે,

કદને સમાવે છે, અર્થાત કદથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓને દૂર કરે છે. વળી મેલેરીઆ જેવા તાવને દૂર કરવામાં તેમજ એકાંતરીઆ, ચેપ્પીઆ વિગેરે તાવોને રોકવામાં તે એક કિંમતી ઔષધ છે. તાવ આવી ગયા પછી રહેલી નબળાઈને દૂર કરવા સારું તે એક ઉત્તમ પૌષ્ટિક ઇલાજ છે, અને ઝાડા તથા મરડાના દરદને મટાડવામાં ઉત્તમ અમર કરે છે. તાવ આવી ગયા પછીની નબળાઈ દૂર કરવાને માટે એટલે પૌષ્ટિક ગુણુ માટે તેના ચૂર્ણનું પ્રમાણ દરેક વખતે દશથી ત્રીશ ગ્રેન અને તાવ રોકવા માટે તેનું પ્રમાણ તાવ આવવાના સમયથી છ કલાક પહેલાં શરૂ કરીને દર કલાકે વીશથી ત્રીશ ધર્મિભાર જેટલું આપવું જોઈએ.

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્વાનો તેના ગુણુદોષનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. પરંતુ વંશ પરંપરાના વૈદ્યકીય ધંધાવાળા વૈદ્યોના અનુભવમાં આવ્યું છે કે આ ઉપરાંત તેમાં એક બીજા અદ્ભુત ગુણુ સમાવેલો છે. અને તે એ છે કે બાળકોનાં દરદોના માટે તે એક અકસીર દવા છે. તાવ, ખાંસી, ઝાડો, મરડો, શરદી, સલેખમ, અજીર્ણ, ઊલટી, કૃમિ, કફ, મકૃત, અને બરોળનો વધારો વિગેરે બાળકોને થતા અનેક દરદો એના સેવનથી નાબુદ થાય છે, અને તેથી આવાં દરદો ઉપર એકલી અતિવિષની કિંવા બીજાં ઔષધિના સંયોજવાળી વિવિધ બનાવટો વૈદ્યો તરફથી વપરાય છે, જે બધી સામાન્ય રીતે “બાળ દવા”નાં નામથી ઓળખાય છે. આવી બનાવટો જે કે અનેક છે, તો પણ તેઓમાંની નીચેની મુખ્ય છે.

બાળ દવા નંબર ૧—એકલી અતિવિષ લેખને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું.

ખાળકોનાં તમામ દરદો ઉપર આંખો મીંચીને આ ચૂર્ણ વાપરવામાં આવે છે અને તેથી સારો શાયદો થાય છે. ખાળકની ઉંમરને અનુસરેને દરેક વખતે આ ચૂર્ણ જેથી દસ ધજાંબાર જેટલું લેઈને મધ સાથે ચટાડવામાં આવે છે.

નં. ૨—અતિવિષની કળી, કાકડાશીંગ અને નામરમોચ એ સરખા વજને લેઈ ચૂર્ણ બનાવવું અને ખાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં પાંચથી વાસ ધજાંબાર જેટલું લેઈ મધ સાથે ચટાડવું જેથી ખાળકોની ખાંસી, તાવ, ઉલટી, ઝાડો વિગેરે દૂર થાય છે.

નં. ૩—અતિવિષની કળી, મોચ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગ તથા જેડીમધ એ પદાર્થો સરખા વજને લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ બનાવવું અને તે ઉપર મુજબ પ્રમાણમાં લેઈ મધ સાથે ચટાડવું જેથી તાવ, ખાંસી, ઝાડો, ઉલટી વિગેરે દૂર થાય છે.

નં. ૪—અતિવિષની કળી, ઊપલેટ, કાકડાશીંગ, લીંડીપીપર, જવાસો અને દરડે એ પદાર્થો સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ બનાવી ઉપર મુજબ વાપરવાથી ખાળકની સવળી જાતની ખાંસી દૂર થાય છે, તેમજ પેટમાં ભાર રહ્યા હોય તો આરામ થાય છે.

નં. ૫—અતિવિષની કળી, વીરલુવાળો, કુંજાં ખીલાંનો મર્બ દિવંજવ, નામરમોચ, ધાણા, મળો અને મુંડ એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરી ઉપરોક્ત રીતે આપવાથી ખાળકોનો તેમજ વધારે આપમાં આપવાથી મોટાં મનુષ્યોનો ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે.

નં. ૬—અતિવિષ અને વાવડીંગના તાંદળા સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ આપવાથી કૃમિ અને તેના લીધે આવતાં

ખાંસી, ઊલટી વિગેરે દુર થાય છે. આ ઔષધ ચાલતું હોય ત્યારે દર ખીબ દિવસે એરંક તેલનો બુલાખ આપવા કે જેથી મુઝેલા કૃમિ નીકળી જાય.

નં. ૭—અતિવિષની કૃષી એક ભાગ અને અકોલના મુળની બાલ ત્રણ ભાગ લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું, આ ચૂર્ણ બાળકો માટે પાંચથી દસ ઘઉંબાર અને મોટાં મનુષ્યો માટે ૩૦ થી સાઠ ઘઉંબાર જેટલું લેઈ ચોખાના ધોવરામણ સાથે મેળવીને આપવાથી મધી જાતના ઝાડા અને મરડા દુર થાય છે.

નં. ૮—અતિવિષની ૬ગી જે ભાગ, મોટી હરટે જે ભાગ અને નાગરમોથ, કકુ, પાનની જડ, કોલમો, વાવડીમના તાંદળા, કાંકચનાં ખીબ, કાળીજીરી, અજમો, હસપન (સતાખ) નાં પાંદડાં, કાકડાશીંગ, તજ, સંચળ, રોકલી હીમ એ દરેક ચીજ એક, એક ભાગ લેઈ બધાતું ચૂર્ણ કરી નાગર વેલના પાનના રસમાં ખરણ કરી વટાણા જેવડી મોળીઓ કરવી અને તે બાળકની ઉમરના પ્રમાણમાં એકથી પાંચ જેટલી દરેક વખતે આપવી, તેથી કૃમિ, ખાંસી, તાવ, ઝાડો, નબળાઈ વિગેરે રોગોથી મુક્ત થઈ બાળક તનદુરસ્ત રહે છે.

અર્જુન.

સં. અર્જુન, કકુબ, જં. અર્જુન. (હિં કાકુ, મ. અર્જુન સાદા. ઇં. The Arjuna Myrobalan, લા. Terminalia Arjuna.

વિવરણ—અર્જુન એ કીચું વૃક્ષ છે, તે બદલ વૈદોમાં ધણો મત ભેદ ચાલે છે, કેટલાએક વૈદો કડાયાનું ઝાડ કે જે શાસ્ત્રીય ભાષામાં “*sterculis urens*” ના નામે ઓળખાય છે તેને અર્જુન વૃક્ષ માને છે. ત્યારે કેટલાએક વૈદો સાદડ કે જે “*Terminalia tomentosa*” ના નામથી ઓળખાય છે તેને માને છે, પરંતુ આજકાલના સોષકો જણાવે છે કે પર અર્જુન વૃક્ષ કે જે “*Terminalia Arjuna*” ના નામથી ઓળખાય છે તે તદ્દન જુદું જ હોઈ અત્રે થતું નથી પરંતુ હિમાચલની તજેટી, બર્મા, બંગાળા, મધ્ય હિન્દુસ્થાન, સર્ધર્ન ઇન્ડીયા અને સીબોનમાં નદી, નાળાંના કીનારે કુદરતી રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિવાય પંજાબ અને વાયબ્ય પ્રાંતોમાં પણ જો કે કુદરતી રીતે નહિ પરંતુ ખાસ વાવેતરથી ઉછેરેલાં વૃક્ષો મળી આવે છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન નિધંતોમાં આ વૃક્ષના જંક અનેક રસો વર્ણવેલા છે પરંતુ તે બધા પૈકી ખાસ ગુણ એ વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે—હૃદયરોગ કે જે આજ કાલ “*હાર્ટડીઝીઝ*” ના નામથી ઓળખાય છે અને દિલની ઔષધોથી મટવો મુશ્કેલ મનાય છે તે આ વૃક્ષની છાલના સેવનથી નાશુદ થાય છે. આ કથનની સત્યતા માત્ર પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જ સમાએલ છે એમ નથી, પરંતુ બંગાળા, અબોધ્યા, મધ્ય હિન્દુસ્થાન વિગેરે દેશો કે જ્યાં આગળ આ વૃક્ષની ઊપત્તિ થાય છે ત્યાં આગળના અનેક વૈદો, કવિરાજો અને ડાક્ટરોને તેનો સંપૂર્ણ અનુભવ આવ્યો છે અને તેથી તેઓએ પોતાની પેઠીસમાં તેની વિવિધ બનાવટો પણ દાખલ કરી છે. કલકત્તાના એક પ્રખ્યાત ડાક્ટર મી. પીઆરીશંકરદાસ જુમાં એલ.

એમ, એન્ડ એસ. આ ઓષધ સર્વાધિ પોતાનો અનુભવ જાહેર કરતકે
 “ પ્રેક્ટીકલ મેડીસીન ” નામના પેપરમાં જણાવે છે કે:—

એક મારો દરદી હૃદયરોગ એટલે હાર્ટ્ડીઝીઝથી પીડાતો હતો જેને આરામ નહીં થવાથી મારી દવા મુકી દીધા પછી કવિ-
 રાજ ઇન્ધરવંદ્રસેનની દવા તેણે લીધી. આ દવા અર્જુન વૃક્ષમાંથી
 બનાવવામાં આવેલી હતી. જેનાથી તેને આરામ થયો, તેથી મેં પણ
 તેની છાલમાંથી ટીંકર બનાવ્યું અને Cardiac & Vascular દર-
 દોમાં તેને વાપર્યું. જેથી અગમ્ય જેવો ગુણ થયો આ પછી આજ સુ-
 ધીમાં આવી જતના દરદી રીબાતા ળીજ અનેક દરદીઓમાં આ
 અર્જુન વૃક્ષનું ટીંકર મેં વાપર્યું, છે અને તે દરેકમાં સંતોષકારક
 પરિણામ આવ્યું છે માટે હાર્ટ ડીઝીઝમાં તેને વાપરવાને હું મારા
 મિત્ર ડાક્ટરોને નિશ્ચંકપણે જલામણ કરું છું.

અર્જુન વૃક્ષની છાલનો ઊકાવો પીવાથી કે ચૂર્ણ લેવાથી હાર્ટ-
 ડીઝીઝ શાન્ત થાય છે એવું આપણે અધોમાં વાંચીએ છીએ, પરંતુ
 ખરા અર્જુનને બદલે સાદડ કે કડાયાને વાપરતાં અધોક્ત ગુણ નહિ
 આવવાથી નિરાશ થઇએ છીએ. માટે દરેક વૈદ્યોએ ખરા અર્જુનની
 છાલ પ્રાપ્ત કરી વાપરવી ઘટે છે.

આ દેશમાં અર્જુનનાં વૃક્ષો થતાં નહિ હોવાથી ગુજરાતી વૈદ્યો
 તરફથી તેની ખાસ બનાવટો તૈયાર કરવામાં આવતી હોય તેમ જ-
 ણાતું નથી, પરંતુ બંગાળા તરફના કવિરાજે તેની જે વિવિધ બ-
 નાવટો તૈયાર કરી ઉપયોગમાં લે છે તેઓમાં નીચેની મુખ્ય છે.

પાર્થિવશિષ્ટ—અર્જુનવૃક્ષની અંતર છાલ ચારસો તોલા

પ્રાક્ષ બસો તોલા અને મહુડાનાં કુત્રો એકસો તોલા લેષ ૪૦૫૬ તોલા પાણી સાથે ઉઠાજતાં ન્યારે ૧૦૨૪ તોલા પાણી પાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેષ તે પાણીમાં ચારસો તોલા ગોળ અને એંશી તોલા ધાવડીનાં કુલોનું ચૂર્ણ મેળવી માટીની બરણી કે વાસણમાં બરી મહોડું બંધ કરી એક મહીનો રાખી મુક્યા પછી ગળી લેષને ઉપયોગમાં લેવું.

દરરોજ સવાર સાંજે આ ઔષધ એકથી ચાર તોલા જેટલું તેટલાજ પાણી સાથે મેળવીને પીવાથી હાર્ટ ડીઝીઝ અને ફેફસાના બાધિઓ નાબુદ થાય છે.

કકુભાદિ ચૂર્ણ—અર્જુનની છાલ, ઘોડાવજ, રાસ્તાનાં મૂળ, કાંસઠીનાં મૂળ, ગંજેડીના મૂળ, હરડે, પડકચુરો, ઉપલેટ, લીંડીપીંપર અને સુંઠ એ બધાં સરખા ભાગે લેષ ખાંડી ચુર્ણ કરી દરરોજ સવાર સાંજે ૦૧ થી ૦૩ તોલા જેટલું લેષ ધી સાથે મેળવીને ચાટવાથી હાર્ટ ડીઝીઝ દુર થાય છે.

હાર્ટ ડીઝીઝને દુર કરવા ઉપરાંત ખીજ પણ કેટલાએક જે ખાસ ગુણો આ ઔષધિમાં રહેલા છે તેઓ સખંધિ વિવેચન કરતાં કવિરાજ હરલાલ ગુપ્ત પોતાના એક ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—

અર્જુન વૃક્ષેર છાલ દુદ્રોગેર મહૌષધ । દુર્લ્પિહેરં સ-
ક્કલ પીઠાતેઈ વૈધેરાઈહા વ્યવહાર કરિયા થાકેન ।
ઈંહારક્વા-
થદ્વારા દુષ્ટક્ષતસ્થાન ધૌતકરિલે આરયૂષરસ નિર્ગતહયના
ચૂર્ણ ક્ષતસ્થાન ત્રીઘ્રસુકાઈયાજાયં । અસ્થિ ભાગિલે ઈંહાર ક્વાક

કિમ્બાચૂર્ણ સેવન કરિલે વેદના કમિયા જાય एवं છગ્નાસ્ત્રિ
સંયોજેજ્જ્જ ॥

અર્જુન વૃક્ષની છાલ એ હાર્ટીડીઝીઝનું મહોષધ છે માટે હૃદય
પિંડનાં દરેક ભાગનાં દરદોમાં વેદોએ એનો ઉપયોગ કરતા રહેવું એના
ઉકાળાના પાણીવડે નહિ રૂઝાવાં ખરાય વળેને ધોત્રથી પરં નીક-
ળવું બંધ થાય છે અને ચાંદાનો ભાગ જલદી મુકાઇ જાય છે. હાડકાં
ભાગી ગયાં હોય તો એની છાલનો ઉકાળો કિંવા ચૂર્ણ સેવન કર-
વાથી વેદના ઝોણી થઇ જાય છે અને ભાગેલાં હાડકાં સંધાઇ
જાય છે.

આ પ્રમાણે આ વૃક્ષમાં અનેક ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે, અને
તેથી તેની સત્યાસત્ય ભાવિ બદલ નિર્ણય કરવા ત્રિદાન વેદો તર-
ફથી પ્રયાસ થવો ધટે છે.

અરિઠા.

સં. અરિષ્ટક હિં. રીઠા, બં. રિટમાઠ. મ. રિઠા, તૈ. કુકુડ,
કે. શિંદક, ઇં. so-ap nut લા. sapindas Trifoliatas.

વિવરણ—અરીઠાનાં વૃક્ષો સર્વત્ર થાય છે, તેમજ તેનાં ફળો
કે જે પણ અરીઠાના નામે ઝાળખાય છે તે રેશમી કપડાં ધોવાના
કામમાં વપરાય છે જેથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુ કોષ અને ઉપયોગ—અરીઠામાં ત્રિદોષને દૂર કરવાના,
નષ્ટાર્તવને નાશુદ કરવાના, ઊરને હરવાના, આધાર્શિથી, હિરટીસીયા

અને અપરમાર વિગેરેની બેશુદ્ધિ દૂર કરવાના વિગેરે વિવિધ શુભો રહેલા છે, જેથી અનેક દરદો ઉપર તેનો જુદો જુદો રીતે ઉપયોગ થાય છે, તેઓ પૈકી કેટલીએક રીતો નીચે મુજબ છે.

જુદી જુદી જાતનાં ઝેરો ઉપર—સર્પદંશ થવાથી અથવા તો અરીણ, વહનામ, સોમલ, મોરચુથુ કે હરતાલ ઠાંબરીમાં જવાથી ઝેર ચઢેલું હોય તો બે, ત્રણ અરીઠા બેઘને પાંચ તોલા પાણીમાં તાંપી સારી પેઠે ધસવાથી જ્યારે તે પાણીમાં અરીઠાનો કસ આવી ને શીણુ જેવું ધાડું થાય ત્યારે તેમાંથી થોડુંક લઇ આંખમાં આંજવું અને બાકીનું પાછ દેવું જેથી ઉલટી દ્વારા વિષ નિકળી જઇને આરામ થાય છે. બે કદાચ વિપતું જોર વધારે હોય અને એકાદ વખત આ પાણી પાવાથી શાયદો ન જણાય તો થોડીવાર રાહ બેઠને ફરીથી પણ પાવું, અને એમ જરૂર જણાય તો ઝેર ઉતરતા સુધીમાં બે, ચાર વખત પણ તેનો ઉપયોગ કરવો.

સાપ, વીંછી કે કાનખજુરો જેવાં પ્રાણીઓના દંશમાં આંખમાં અંબન કરવા ઉપરત્ત દંશની જગ્યાએ આ પાણીનાં પોતાં મુકવાનો પણ પ્રયોગ કરવો.

અરીઠાના પાણીના અંબનથી વિષ ઉતર્યા પછી આંખોમાં ખળતરા બને છે જે શાન્ત થવાને માટે આંખોમાં માખણ, કિંવા તાજાં ધીનું અંબન કરવું.

વિંછીના વિષ ઉપર—અરીઠાના એક ફળ ઉપરનો મર્ચો એક ઝીણો ધસી ગોળમાં મેળવી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી, અને દર પાંચ પાંચ મીનિટે એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આપવી વળી એક ફળને થોડા પાણીમાં ધસીને તેનું આંખમાં અંબન કરવું.

દંશ ઉપર પોતું મુકવું, તેમજ જે તમાકુ પીવાની ટેવ હોય તે એક ફળના જુકાને ચલમમાં નાંખીને પીવે. જેથી તત્કાળ વિકાર દૂર થાય છે.

અનંત વાયુ ઉપર—સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયા પછી એકાએક વાયુનો કોપ થવાથી માથું જડ થઈ શરવા લાગે છે. આખે આંધારાં આવે છે. દાંત ચોટી જાય છે, બેશુદ્ધિ વધતી જાય છે અને આંધારી કે તાણુની માફક વાયુના ઝટકા આવવા લાગે છે એવા સમયે આંખમાં અરીઠાને પાણી સાથે ધસી તૈયાર કરવામાં આવેલા શીયું અંજન કરવાથી તત્કાળ વાયુનો કોપ દૂર થઈ સાવધતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આધારીશી ઉપર—થોડાએક પાણી સાથે અરીઠાતું ફળ એકાદ, જે મરીઆંના દાણાને ધસીને તેનાં નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી નાસા વિરેવન થઈ નાકમાંથી પુષ્કળ પ્રવાહી ઝરી જાય છે અને માયાનો દુખાવો તેમજ આધારીશી નાબુદ થાય છે. આધારીશીના માટે તો આ દવા અત્યંત અકસીર છે. એમ ધણાખરા વૈજ્ઞાનિક માનવું છે.

હીરદીરીયા અને અપરમાર ઉપર—એક ફળનો મર્દ કાઢી ગાયના દુધ કે પાણી સાથે ધસીને નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી તેમજ જે વિશેષ બેશુદ્ધિ હોય તો આંખમાં અંજન પણ કરવાથી બેશુદ્ધ પડે એ દરદી તરતજ સાવધ થાય છે.

નષ્ટાર્તવ ઉપર—અરીઠાનાં ફળોના ધીજમાંથી જે મગજ નીકળે છે તેને વાટી સોગઠી બનાવી સ્ત્રીની જનનેન્દ્રિયમાં ધારણ કરાવવાથી નષ્ટાર્તવ એટલે માસિક ઋતુ આવવામાં ઘણેલો અટકાવ

દુર થાય છે. પ્રસવ થવાના સમયે આ સોગડી ધારણ કરવાથી પ્રસવ થવામાં કોષપણુ કારણથી ઊત્પન્ન થયેલો વિલંબ દુર થઈ તત્કાળ પ્રસવ થાય છે, તેમજ સુવાવડ ગયા પછી દર માસે નિયમિત રીતે આવવો જોઈતો અટકાવ આવવામાં જો વિલંબ થયો હોય તો તેના સમયમાં પણ આ સોગડી ધારણ કરવાથી ગર્ભસ્થાન સતેજ થઈને નિયમિત રીતે અટકાવ આવવા લાગે છે. પ્રસવ થવામાં થતો વિલંબ દુર કરવાને માટે આવી રીતે સોગડી ધારણ કરવાને બદલે ફળને પાણીમાં ધસવાથી જે સાણુ જેવું શીણુ ઊત્પન્ન થાય છે તેમાં ફાં પોતાં જોળીને યોનિ ઉપર મુકવામાં આવે છે અને તેથી પણ તત્કાળ પ્રસવ થાય છે.

કેં ઉપર—અરીઠાના ફળનો ગર્ભ દર ટાકમે ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન જેટલો આવો એટલે કઠીણ થઈ છાતીમાં સજ્જડ ચોટી જેટલો કે પાતળો થઈ સહેલાઈથી છુટવા લાગશે. આ ઊપરથી જણાશે કે અરીઠા જો કે ત્રિવિધ કાર્યો માટે વપરાય છે તોપણ દેશી વેદકમાં તેની કોષ ખાસ બનાવટ નહીં કરવામાં આવેલી નથી, માત્ર ઊપર કલા મુજબ આંખે આંજવામાં, નાકે સુંઘવામાં કે ઊલટી કરાવવામાં તેનો ઊપયોગ થાય છે. વળી ઊલટી કરાવવાને માટે તેનું જે પાણી તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં અરીઠાનો ભાગ કેટલો આવવો જોઈએ તેનું પણ કંઈ નહીં ધોરણ નથી, પરંતુ સાધારણ રીતે એવો નિયમ છે કે સાઈથી માંડીને એકસો વીસ ધર્જભાર ગર્ભનો કસ તો પાણીમાં આવવો જ જોઈએ.

વેદક શાસ્ત્રમાં તો જો કે તેની ખાસનહીં કરવામાં બનાવટો

આવી નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટોએને જાલુનારા સાધુ, સંતો તેની જે કેટલીએક બનાવટો તૈયાર કરી રાખી થોડા પ્રસંગે કામે લગાડે છે તેમાંની થોડીએક નીચે મુજબ છે.

જ.દુષ્ટ નરય—અરીઠાનો મર્બ, નાક છીંકણી, કાચકળ, નવ-સાગર, ઘોળાં મરીઆં, કુકડપાડાનાં અને અધેડાના ખીજ તથા વાવ-ડીંગ એ બધાં સરખા ભાગે લેષ વાટી ચૂર્ણ કરી રાખવું, અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમાંથી થોડું લેષ તેમાં છીપતો ચૂનો સારી પેટે મેળવાને સુધાડતું જેથી સજેખમ, શરદી, આદાશીથી, માથાનો દુઃખાવો, હિસ્ટીરિયા, વાઇ કે માથે લોહી ચડી જવાથી આવેલી બેશુદ્ધિ વિગેરે દુર થાય છે.

ભૂત, પ્રેત નાશક અંજન—સુંક, મરીઆં, લીંડીપીપર, સાપની કાંચળીની રાખ, સાયુ, હિંગ્ગોલ, હિંગ, સરસડાનાં ખીજ, અનશીલ, રાયલુનાં ખીજ અને મોરથુયુ એ સરખા ભાગે લેષ લસણ અને તુળસીના રસમાં ખરલ કરી ગોળી બનાવી રાખવી અને તેને અરીઠાને પાણીમાં ચોળી તૈયાર કરેલા શીલુમાં ધસી અંજન કરવું. હિસ્ટીરિયા, વાઇ વિગેરેની બેશુદ્ધિ, અનંત વાયુ, વાયુને લીધે ભૂત, પ્રેત કે ડાકલુના વળગાડને મળતાં થતાં ચિન્હો વિગેરે શાન્ત થાય છે.

રજઃ પ્રવર્તક સોગઠી—દડવી તુમડોનો મર્બ, ઈંદ્રવારલુની મુળતું ચૂર્ણ, સાટોડોનાં ખીજ, મીઠાળના ખીજ અને અરીઠાનો મર્બ એ બધાં સરખા ભાગે લેષ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં મેળવી સોગઠી બનાવી રાખવી. આ સોગઠી ધારણ કરવાથી નષ્ટાર્થવ દુર થાય છે.

સ્તન રજ—અરીઠાના વક્ષની છાશ, પાંદડાં તેમજ રૂળનો

મર્મ સરખા બાજે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરીને રાખવું. આ ચૂર્ણ પાણી સાથે ઊઠાણાને તે પાણીના ઢોરના શરીરે લેપ કરવાથી તેઓના શરીર ઊપર પડેલી જી ખરી નાચ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ મનુષ્યોને આ પાણીથી સ્નાન કરવાનો અભ્યાસ રાખે તો તેઓના શરીર ઊપર યથેલી ખરજ, લુખસ, જીણી ફાલ્લીઓ વિગેરે દુર થાય છે.

ત્રિદોષ વિષહર વટિકા—અરીઠાનો મર્મ, અંકોલના મૂળની છાલ, સમુદ્ર શળનાં ખીજ, વિષ્ણુકાન્તા (કાળી ગરણી) નાં ખીજ અને કડવા તુરીયાનાં ખીજ એ બધાં સરખા બાજે લેઈ ચૂર્ણ કરી વ્રજસીના રસમાં ખરલ કરીને જે, જે વાલની ગોળીઓ વાળવી અને શેગીની શક્તિનો વિચાર કરીને દર વખતે એકથી ચાર ગોળીઓ સુધી લેઈ મરમ પાણી સાથે આપવી, જેથી ઝાડો ઊલટી થઈ કદ, પિત્ત વિગેરે ત્રણે દોષોની શુદ્ધિ થઈ મહા ઊંચ સન્નિવાત પણ દુર થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ ઔષધિનો જે સમજીને ઊપયોગ કરવામાં આવે તો સર્પ દંશ, હડકવા વિગેરે જંમમ ઝેરો તેમજ સોમલ, અપ્પીણ, વછનાગ વિગેરે સ્વાવર વિષોનો વિકાર પણ નાશ થાય છે.

એખરો.

સં. કોઠિલાક, ધનુમંધા. હિં. કુલિયા કંટા, તાલમખાના. મ. વિખરા, તાલમખાના. જાં. કુલે ખાડા, કુલે કાંટા. ગુ. એખરો, તાલમખાતુ. લા. Hygrophiba spinosa.

વિવરણ—એખરાના છોડવાઓ ધણું કરીને ન્યાં આમળ વર્ષાદત્ત પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવા ખાડા ખ.ખોતીઓમાં

અને નદી, નાળાના સ્થિર પાણીના કિનારે ઉમતા હોઈ તે બેથી પાંચ શીટ ઉંચા વધે છે, અને તેઓ ન્યાં ઉમે છે ત્યાં આગળ ધણુ ભાગે જથાખંધજ હોય છે. એની ડાંડીઓ અને શાખાઓને શેરડીની માફક માંડો હોય છે. પાંદડાં બેથી સાત ઈંચ લાંબા અને ગથી દોઢ ઈંચ પહોળાં હોઈ તેની બંને સપાટીઓ ઉપર વાળની રૂંઝાલ આવેલી હોય છે. આ પાંદડાં ચેકી બે પાન સહુથો લાંબાં હોય છે અને બીજાં તેથી ન્હાંનાં અને નજીક, નજીક આવેલાં હોય છે જેથી પાનનો ગુચ્છો. ડાંડી કે શાખાની માંઠ ઉપર આવેલો હોય તેમ દેખાય છે એનાં કુલની દડી પણ એ પાંદડાંની અંદરજ આવેલી હોઈ દરેક દડીમાં પાસે પાસે ધણું કુલો આવેલાં હોઈ તેમાં એકથો દોઢ ઈંચ લાંબા જુરાસ લેતા પીળા રંગના કાંટા હોય છે. આ કાંટાઓ અને કુલોની દડીઓ પણ માંઠો ઉપરજ આવે છે તેથી એને માંઠે માંઠે દડી અગર કુખી જેવું દેખાય છે. કુલો શીકા આસમાની કે જાંબુડા રંગનાં હોઈ તેઓ શિયાળાની મોસમમાં આવે છે, અને પછી તેમાંથી ડાંગરના દાણા જેવાં ફુલો ઉત્પન્ન થઈ તેમાં ચપટાં, કાળાથ લેતા જુરા રંગનાં પરંતુ અંદરથી સફેદ ખારીક બીયાં તૈયાર થાય છે. એ બીયાંને થોડીએક વાર મહોડામાં રાખવાથી ચીકણા લાગે છે અને પાણીમાં નાંખવાથી જળની સપાટી ઉપર ગુંદર જેવો ચીકણો લુવાળ પસરે છે.

ગુણુ દોષ—એખરો મધુર, શીતળ, રૂચિકારક, બળકારક, ખારે, વીર્મવર્ધક, ખાટો, ઠડવો, ચીકણો, ચીકણે તથા આમ વાયુનો કાંડો, તૃષારોગ, પથરી, પત, પ્રમેહ, સોળ, આમ રક્ત, અને પિત્ત પાંકુ વિગેરેને મટાડનારો છે એવું પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્રવેતાઓ

જણાવે છે, અને તેથી એવાં દરદો ઉપર વેધ લોકો તેના સંવાયો ઉપયોગ કરે છે; પરંતુ તેમાં ખાસ ગુણો કીયા રહેલા છે તે બદલ આધુનિક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય નીચે મુજબ છે.

આ ઔષધિમાં મુનરેચક ગુણુ ધણા ઉત્તમ પ્રકારે રહેલો છે, અને તેથી તેનાં મુળાંઆનો ઉકાળો કરોને આપવાથી જળોદરના દરદમાં અક્ષીર ફાયદો બતાવે છે. એક દરદીને છ દિવસ સુધી આ ઉકાળો દર બે, બે કલાકે આપવામાં આવ્યો તો તેને પ્રથમ ચોવીશ કલાક માં થઇને ૪૦ થી ૮૦ રૂ. બાર જેટલો પેશાબ આવતો હતો તેને બદલે ૪૫૦ તોલા જેટલે દસ, બાર શેર પેશાબ આવવા લાગ્યો અને એ રીતે પેટમાં સંચય થયેલું પાણી નીકળી જઈને દરદી રોગ મુક્ત થયો.

એનો ઉકાળો તદ્યાર કરવાની રીત એવી છે કે અઢી તોલા સુળીઆં લેઈ ખાંડી ખોખરાં કરીને ૫૦ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં ચારે ૩૫ રૂ. બાર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું અને પછી તેમાંથી દર બેકલાકે અઢીથી ચાર તોલા જેટલું આપવું.

મદાસના ડોક્ટર ફિર્કપાટ્રિક અને મુંબાઇ ઇલાઝાના ફારેસ્ટ ડોક્ટર ગિબ્સન જણાવે છે કે:—અશક્ત, નિરક્ત અને અતિ દુર્લભ જળોદરના રોગીઓ ઉપર આ બનરપતિનો કવાથ વાપરીને ઉત્તમ સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે, ખીજ મુત્રલ ઔષધિઓની સાથે એખરાનાં મુળાંઆ મિશ્રણ કરીને વાપરવાથી પણ એક અઠરાડી-આની અંદર પેશાબ ત્રણ ચાર ગણો આવવા લાગે છે અને જળો-દર તેનજ ચામડીનો સોજો દૂર થઇ દરદીને આરામ થાય છે,

“ ટ્રેટરીયા ટ્રેડિકા આક્ર ઈન્ડિયા ” નામે પ્રસિદ્ધ અધના કર્તા જણાવે છે કે:—

The root is demulcent and diuretic, and given in dropsy, gonorrhoea, hepatic obstruction, Rhenmatism, and in urinary affections.

તાલમખાનાનાં મૂળીઆં સ્લિગ્ન અને મૂત્રક છે, અને તે જ્વ-
જોદર, પ્રમેહ, યકૃત્ વિકૃતિ, સંધિવા અને મૂત્રકૃચ્છમાં આપવામાં
આવે છે.

ડૉક્ટર વૉરિંગમ, એન્સલી વિગેરે જણાવે છે કે:—એના આખા
છોડવાને આળી રાખ કરી તે રાખને કપડે યાળી લેકને પછી સુંદર
શીથીમાં ભરી રાખવી અને જ્વોદર વિગેરે દરદોમાં ક્વાથ કરવાને
માટે તાજાં મૂળીઆં ન મળી શકે તો આ ભસ્મ એક ચમચા પુર
લેકને દસ તોલા પાણીમાં નાખી સારી પેટે કલાવીને પછી તે પાણી
દર વખતે એક અઘોળ પ.વું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ચાર વખત આ-
પવાથી પણ કિત્તમ ફાયદો થાય છે.

મહેરખાન નાડકુર્ચી સાહેબ જણાવે છે કે:—

The root is a cooling bitter tonic and a reputed diuretic and demulcent, employed in The form of decoction (1 ounce in one pint of water boiled for ten minutes) in rhenmatism, in diseases of the genito urinary tract and in dropsical affections. The leaves and seeds are also regarded as demulcent and diuretic, useful in jaundice and anasarca. The ashes of the

plant are also used as a diuretic in dropsy. The following preparation is highly recommended by Dr. Kuny Lal Dey:—

Take of freshly dried Asteracantha leaves, 2 ounces; distilled water 16 ounces; Macerate for three days; press and strain, of this the dose is from one to three table spoonfuls in water thrice daily.

એનાં મૂળીઆં શીતજ, કટુ પાષ્ટિક અને મૂત્રલ તથા સ્નિગ્ધ તરીકે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, અને તે ઊકાળાના સ્વરૂપમાં એટલે એક અધોળ મળીઆને ૫૦ તોલા પાણી સાથે દશ મિનિટ ઊકાળીને પછી નીચે ઊતારી મળી લેઇને સંધિવા, મૂત્રમાર્ગ અને જનનેન્દ્રિયનાં દરદો અને જળોદરમાં વપરાય છે. એનાં પાંદડાં અને ખીજ પશુ સ્નિગ્ધ અને મૂત્રલ મનાય છે અને તે પશુ કમળો, તથા સોજા સાથેના જળોદરમાં ઉપયોગી છે. વળી આખા છોડવાની રાખ પશુ મૂત્રલ તરીકે જળોદરમાં વપરાય છે. ડોક્ટર કન્દૈયાલાલ કે તેની ખીજ બંધી બનાવટો કરતાં નીચેની બનાવટની મજબુત રીતે બલા-મણુ કરે છે.

એખરાનાં તાજાં સુકવેલાં પાંદડાં પાંચ રૂ. ભાર લેઇ ૪૦ તોલા ટીસ્ટીલડ વૉટર એટલે પીવાના દારૂની માફક ગાળી કાઢેલા વરાળ જળ સાથે ત્રણ દિવસ સુધી બીંબવી રાખી પછી સારી પેટે ચોળી, મસળી, દાખીને મળી લેવું અને પછી દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક સમયે આ પ્રવાહી એકથી ત્રણ મોટા ચમચા ભરીને આપવું.

આધુનિક શોધકો ઉપર મુજબ આ ચોષ્ણિનો જે, જે દરદો ઉપર ઉપયોગ કરવાનો સાનુભવિક અભિપ્રાય આવે છે, તેને મળતા-જ પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ ઉપયોગ કરેલો જણાય છે.

ચક્રદત્ત જણાવે છે કે:—“જ્યોષ્ણુવ્ કોકિલાક્ષસ્વ મસ્મ જૂષ્ણેન વાડમ્વયા” એખરાની રાખ ગૌમૂત્ર કિંવા પાણી સાથે આપવાથી સોજાને દૂર કરે છે.

વાગ્મટ જણાવે છે કે:—

કોકિલાક્ષકનિર્યૂહઃ પ્રીતસ્ત્વચ્છાક મોજિના ।

કૃપાભ્યાસ ઇવ ક્રોધં વાતરક્તં નિયચ્છતિ ॥

વાલમખાનના છોડવાનો રસ કાઢીને પીવે અને તે પીવાથી અને તેનાં પાંદડાંનું શાક ખાધને રહેવાથી જેવી રીતે કૃપા રાખવાની ટેવ ક્રોધને જીતે છે તેવીજ રીતે પતનું દરદ દૂર થાય છે. (પાંદડાંને ધીમાં જરાથી વધારીને લાજી બનાવવી અને તેમાં થોડો એક ગરમ મસાલો નાંખવો, તેલ, મરચું, ખટાકા વિગેરે ખાવાં નહિ)

ખંબરોન જણાવે છે કે:—એનાં મૂળ અને સાકર સરખા બાજે લેહ મહોટામાં ચાવતાં જે રસ બીતપન્ન થાય તેને કાનમાં રહેવાથી પ્રસવ સમયે પીડાતી સ્ત્રીને તદ્કાળ પ્રસવ થાય છે.

હારીત કહે છે કે:—એનાં મૂળીઆને બિકાળો કરીને પીવાથી અથવાતો મૂળીઆને માથામાં ખાંધવાથી ધણા દિવસથી બીડી ગયેલી સ્ત્રી પાછી આવે છે.

ચરક જણાવે છે કે:—ગોખર, એખરા અને એરંડાનાં મૂળ દુધમાં ધસીને પીવાથી મૂત્રક્રમ્હ, મૂત્રધાત તથા પથરી દૂર થાય છે.

સુશુત તથા ખીજ સદૈવો જણાવે છે કે:—તાલમખાનાનાં ખીજ, કોયખીજ, ગાખરૂં, ખજખીજ, કાળી મુસળી, સતાવરી, સા-લમામઝી, ચોપચોની, ખદામ, ચારોળી, પીસતાં, ખસખસ, એલચી, કેસર, લાવંગ, જાયરણ, જાવંત્રિ, તજ અને ગળોનું સત્વ એઓનું ચૂર્ણ કરી દરગજ સવાર, સાંજ ગા તોલા જેટલું લેષ ધી અને સાકરમાં મેળવી ચાટી જઈ ઉપર તરતનું ઢાઢેલું ગાયનું દુધ પીવાથી ધાનુષ્ટ થાય છે.

કપાસ.

સં. કાપસી. હિં. કપાસ, રૂઝ, વિનોલા. મ. કાપસી, કર-પૂસ. ગુ. કપાસ. અં. કાપાસ. લા. *Gossypium Indicum*. ઇ. Indian cotton plant.

વિવરણ—કપાસના રૂઝાંથી સુતરાઈ કપડાં થતાં હોવાથી હિંદના રોકે ભાગમાં તેનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં વાવેતર થાય છે જેથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણધર્મ—કપાસ મધુર, શીતળ, ધાત્યને વધારનાર, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર, તૃષ્ણા, દાહ, ક્ષાન્તિ, શ્રમ અને મૂર્ચ્છાને દૂરનાર તથા હૃદયને મજબૂત કરનાર છે એમ પ્રાચીન આચાર્યોએ કહેલું છે, પરંતુ આજકાલના રોષકોને એ ઉપરાંત તેમાં જે ગુણો તાલમ પડ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

“ઇન્ડિયન ક્રોસ એન્ડ પ્લેન્ટ” નામે પ્રસિદ્ધ મંથના કર્તા જણાવે છે કે:—અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં કપાસનાં ખીજ

એ ઇન્ટરમીટન્ટ શીવર (એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે મુઁતી તાવે) ના નામે લોકપ્રિય ઇલાજ છે અને તે અત્યંત ફેલ બરી રીતે વાપરવામાં આવે છે. એક શેર ખીયાં દેહ દશ શેર પશ્ચી સાથે ઊકા-ળવામાં આવે છે અને જ્યારે બજેગ પાણી ખાણી રહે છે ત્યારે જિતારી ખાણી લેઇ તેમાંથી એક મોટો ચમચો બરીને ટાઢ આવવાના સમ-યથી એકાદ, બે કલાક પહેલાં આપવામાં આવે છે.

એનાં મુળીઆંમાં રૂતુપાકક ગુણુ રહેલો છે અને તેથી કષ્ટા-ર્તવ તેમજ ઠંડીને લીધે બંધ પડેલા માસિક રૂતુ ધર્મમાં ઉપયોગી છે. પ્રસવ સમયની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તેને આપવાને વેણુ આવ-વાની ક્રિયાને સહાય કરી જલદી પ્રસવ કરાવે છે. આ કામ માટે તે “ અરગટ ” નામની ઇમેજી દવા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે. કેમકે તે જો વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવે છે તેપણુ અરગટ માફક પાછળથી કંઈ પણ અનિષ્ટ ઉપદ્રવ થવાની ધાતી રહેતી નથી.

કષ્ટાર્તવ અને માસિક રૂતુ ધર્મ બંધ થયો હોય તેના માટે એનાં મુળીઆંની છાલ દસ રૂ. લાર લેઇને એકગો તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે પચ્યાસ તોલા પાણી ખાણી રહે ત્યારે જિ-તારી મળી લેવું અને રૂતુ ધર્મ આવવાના સમયમાં દર વીસ કે ત્રીસ, ચીસ મિનિટ પાંચ પાંચ તોલા જેટલું પાવું.

“ મેરેરિઆ મેડિકા આફ ઇન્ડિઆ ” ના કર્તા ડૉક્ટર આર. એન. ખેરી જણાવે છે કે:—

Decoction of the root bark is used as aborti-
ficient, emmenagogue and oxytocic, it increases

labour pains during delivery, and is given amenorrhoea, dysmenorrhoea, uterine haemorrhages.

એનાં મુળીઆંતી હાલનો ઊકાળો ગર્ભસ્ત્રાવ અને કુવ વધારવાની અસર સારું વપરાય છે, પ્રસવના સમયમાં આપરાથી વેલુ આવવાની કિયામાં તે વધારો કરે છે અને તેથી નર્ટાર્તવ, કષ્ટાર્તવ ગર્ભાશયમાં લેહી પાવું વિગેરે દરદોમાં આપવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે કપાસના મુળીઆંમાં “અર્બટ” નામની વિદેશી દવાના જેવા મુલ્લા રહેલા છે અને વળી વિશેષ પ્રમાણમાં આપરામાં આવે તો પણ કંઈ માડી અસર થવાનો ભય નથી, ચાંટ પૈસા અર્થી અર્બટ વહેરવા કરતાં મદત મળતી આ ઔષધિનો ઉપરોક્ત દરદો ઉપર ઉપયોગ કરવો એ વિશેષ હિતાવહ છે.

આ સિવાય વળી સ્ત્રીઓનું શ્વેત પ્રદર અને પુરુષોના પ્રમેહના દરદમાં પણ આ ઔષધી સારો ફાયદો કરે છે, અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે:—નરના કપાસનાં પાંદડાનો રસ એક શેર, ભોંયકાંસડીનાં પાંદડાનો રસ એક શેર, તથા કોડીનાં પાંદડાનો રસ એક શેર, તથા પાંચ તોલા પાપાણુબેડ, અઢી તોલા રૂબી મસ્તકી એક તોલો મળે સત્ત, નામકેસર ૦૫ તોલો, તેમજ અઢી તોલા માયાનું ચૂર્ણ લેખ એ બધાને બશોર પાણીમાં નાંખી એક શતવાસો રહેવા દેખ સારી પેક યોગી મસળોને માગી લેવું અને પછી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાઇમે પાંચ તોલા જેટલું લેખ સાકર નાંખીને પીવું, જેથી સાત દિવસમાં પ્રદર અને પ્રમેહનું જીવું હડીલું દરદ નાશુક થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો દેખ ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર સાદીચોખાનો

મીઠામોળા ભાત, અને મગનું ઝોસામણુ એ બે સિવાય ખીજું કંઈ પણ લેવું નહિ.

સારા પાકેલા કપાસીયા એટલે કપાસનાં ખીજ લેષ તેને ગરમ પાણીમાં બાફવાં અને એ કપાસનાં ખીજ નેટલાંજ એરંડાનાં ખીજ લેષ તેને જરા શેકી તેનાં ફેતરાં ઉતારી નાંખવાં અને એ બન્ને જાતનાં ખીજને ખાંડણીથી ખાંડવાં, પછી એક માટલામાં અર્ધસુધી પાણી ભરી ઉકાળતાં સારી પેઠે ગરમ થાય ત્યારે તેમાં કપાસ અને એરંડાનાં ખીજને ખાંડીને કરેલું મીઠાણુ નાંખવું જેથી પાણીની સપાટી ઉપર તેલ તરી આવશે, જે રૂના પુમડા વડે લેષ લેષ ખીજ વાસણમાં નીચોવી લેવું અને તેને બે, ચાર દિવસ સૂર્યના તાપે રાખવું જેથી તેમાંથી પાણીનો અંશ ઉડી જશે અને કોપરેલ કે ક્ષી જેવું સ્વચ્છ તેલ રહેશે. આ તેલ બાળકની ઉમરના પ્રમાણમાં ગથી એક તોલા નેટલું લેષ પતાસાના બુકા સાથે આપવાથી પેટમાંના સડેલા મળને બહાર કાઢી બાળકના ભાર રહેવાના દરદને દૂર કરે છે.

કાસુંદરો.

સં. કાસમર્દ, કાસારિ, હિં. કસોંદી, ખં. કાલકાસુંદા, અ. કાસવિંદા, લા. *Cassia Sophera*, C. O-ccidentalis.

લિવરણુ—કાસુંદરાનાં ઝાડવાં ચોમાસે ધણું ઊગી આવે છે અને કેટલીએક ભેજવાળી જગ્યામાં તે બારે માસ પણ હોય છે. હિંદના દરેક ભાગમાં તેની ઊત્પત્તિ થતી હોવાથી આ વનસ્પતિ

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી તેની વિશેષ ઝાળખાણ આપવાની અગત્ય નથી.

ગુણુદોષ—આ વનસ્પતિની કાસુંદરી, કાસુંદરી, કાળી કાસુંદરી વિગેરે એ ત્રણ જાતો પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે બધીમાં ધણું કરીને એક સરખા ગુણોજ રહેલા છે, પ્રાચીન નિઘંટકારોના મત પ્રમાણે તેા તેમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ દુર કરવાના અર્થ અને વિષને હરવાના, અમને પાચન કરવાના તથા કંઠને શોષવાનાજ ગુણો રહેલા હોય એમ સમજાય છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સખધિ અનુભવ સેનારા દેશી, વિદેશી વિદ્વાનોને એ ઉપરાંત તેમાં ખીજ પણુ જે, જે જિતમ ગુણો અનુભવવામાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

વૃશ્ચિક વિષહર જાદુઠ કુંક-ચક્રદત જણાવે છે કે:—

યઃ કાસમર્દ મૂલં વદને પ્રક્ષિપ્ય કર્ણે ફુત્કારમ્ ।

મનુજો દધાનિ શીઘ્રં જયતિવિષં વૃશ્ચિકાનાંસઃ ॥

કાસુંદરાનું મૂળ મહોડામાં ચાવીને પછી જેને વીંછી કરડયો હોય તેના કાનમાં વારંવાર કુકો મારવાથી તત્કાળ વિષ વેદના જાન્ત થાય છે.

આયુર્વેદીય કાંફી—કાસુંદરાના ખીજ શેકીને ખાંડી જડી બૂટ્ટી કરવી. આ બૂટ્ટીને કોશીના બદલે જિતમ રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે, અને વળી ધણા દિવસ સેવન રાખવાથી પણ કોશીની મારક કોઈ પણુ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરતાં ખાંસી, દમ, પ્રમેહ, ખસ, દાદર, ખરબચાં વિગેરે દરદો ઉપર જિતમ અસર કરે છે, તેમજ પા-અનશક્તિને વધારે છે.

ફેસનની શીશીઆરીમાં ફસાઇ વિદેશી કૌશી પીવાના છંદમાં પડેલાં મનુષ્યોમાં કૌશીનાં માઠાં પરીણામની ખાત્રી થયા છતાં પણ જો તેના વ્યસનથી મુક્ત થવાનું બળ ન હોય તો ઉવટે આ કૌશીનું સેવન કરવાની સલાહ આપીએ છીએ. પરંતુ આયુષ્ય અને આરોગ્યનું સત્યાનાથ વાળનારી એ કૌશીનો તો એકદમ ત્યાગજ કરશે એવી આશા છે.

The bark, leaves and seeds are cathartic in action, They are useful in cough and whooping cough; the dose of the leaves is ૬૦ grains, the root or powdered seeds is viewed as a specific for ring worm, also for dhobie itch; it is given internally as an expectorant for coughs, given with black pepper the root is a remedy for snakebite, Bark in infusion or the powdered seeds with honey are given in diabetes the ointment of the bruised seeds, leaves and sulphur or the root bark ground into a paste with honey is an application for ring worm and psoriasis.

એનાં મુળીઆની છાલ, પાંદડાં અને ખીજ એ બધાં રસક મુલ્ય ધરાવે છે અને તેઓ કફ અને જિરાંટીઆની ચેપી જિઘરસમાં ઉપયોગી છે. પાંદડાંનું ચૂર્ણ આપવાનું માપ અર્ધાં તોલાનું છે. એનાં મુળીઆં અથવા તો ખીયાંના ચૂર્ણમાં દાદર અને ખસને નાખુદ

કરવાનો ખાસ ગુણુ જોવામાં આવ્યો છે. વળી તે કરને બહાર કાઢવા સારૂ પણ આપવામાં આવે છે. એનાં મુળીઆને કાળાં મરીઆં સાથે આપવાં એ સર્પદંશને ઇલાજ છે. મુળીઆની ઇલાજનો ચાહા અથવા તેા ખીયાંતું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવીને મધુમેહમાં આપવામાં આવે છે. એનાં બીજાં, પાંદડાં અને મુળીઆની ઇલાજને ખાંડીને કરેલું ચૂર્ણ, અને મધક સમ ભાગે લેઈ મધમાં મેળવીને દાદર, ખસ અને વાંસામાં થયેલાં ખરબંવાં કપર ચોપડવામાં આવે છે અને તેથી રામ-બાણુ હાયદો થાય છે, કેમકે તેમાં કાઇસોફીનિક એસિડ રહેલો છે. આ ઉપરાંત વળી તેમાં મેગ્નેશીયમ, સલ્ફેટ, અને કેલ્શ્યમ ફોસ્ફેટ તથા કેલ્શીયમ સલ્ફેટ આથર્ષ વિગેરે તત્ત્વો પણ રહેલાં છે અને તેથીજ ખાંસી, પ્રમેહ વિગેરે દરદોને દુર કરવાની તથા રેચક શક્તિ ધરાવે છે.

રસકપુરતું શોધન—રસકપુરને એક મહીના સુધી કામુંદરના રસમાં ખરબ કરવાથી ઊત્તમ રીતે શુદ્ધ થાય છે. એ રસકપુર દરરોજ સવારે તથા સાંજે એક, એક ચોખાપુર લેઇને દહીંમાં મેળવીને દરદોને બે દિવસ ખવડાવવું, અને ત્યારબાદ બે દિવસ સુધી તેતું સેવન બંધ કરવું, બે દિવસ બંધ કર્યા બાદ ફરીથી પાણું બે દિવસ ખવડાવવું અને પાણું બે દિવસ બંધ કરવું. એ પ્રમાણે બ્યવસ્થા કરવાથી ચોદ દિવસમાં ઉપદંશ એટલે રંડીબાજીથી થયેલી ગરમી નાશુદ થાય છે અને મહોડું આવતું નથી.

આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે આહારમાં માત્ર ઘંઊની રોટલી, જાત, દુધ અને ઘી એટલીજ ચીજો ખાની. મીઠું, મરચું, ખટાસ, તેલ, ગોળ વિગેરે ચીજો બિલકુલ વાપરવી નહિ.

પ્રવાલ ભસ્મ—પાંચ તોલા પરવાળાં લેઈને તેઓને ઠાસું-
દરાનાં પાંદડાંના એક શેર રસ સાથે ખરલ કરી સુકાઈ બધ ત્યારે
ખરાવણાંના સંપુટમાં બંધ કરી ગજપુટની અગ્નિમાં ટુંકવાથી ઊત્તમ
પ્રકારની સફેદ ભસ્મ થાય છે, જે બાળકોની ઊંઠાંટીઆની ખરાબ
ખાંસીમાં ના થી એક રતી જેટલી દર દાહમે આપવાથી આકસીર
ફાયરો બતાવે છે.

કેસરી ચંપો.

સં. ચંપક, હેમપુષ્પ, બ્રમરાતિથિ, હિં. ચંપા, બં. ચાંપા,
અ. સોન ચાંપા, પિંવળાચાંપા, ગુ. પીળો ચંપો, રાય ચંપો. કેસરી
ચંપો, લા. *Michelia Champaca*.

વિવરણ—કેસરી ચંપાનાં ઝાડ મોટાં થતાં હોઈ એનાં પાંદડાં
રામફળીના જેવાં હોય છે. ફુલો અત્યંત સુગંધિયુક્ત અને પીળા
રંગનાં હોય છે જેથીજ તેને પીળા કિવા કેસરી ચંપાના નામથી
ઓળખવામાં આવે છે. નેપાળ, બંગાળા, આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં
એનાં વૃક્ષો કુદરતી રીતેજ ઊત્પન્ન થાય છે, અને ખીજા દેશોમાં
એનાં ફુલોના માટે બગીચાઓમાં ઉછેરવામાં આવે છે જેથી સર્વત્ર
પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—આર્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તેા ચંપાને
કડવો, તીખો, તુરો, મધુર, શીતળ તથા ત્રિષ, કૃમિ, મુત્રકૃચ્છ, ક્ષર,
વાયુ, કોઠ અને રક્તપિત્તને દુર કરનારો માનવામાં આવ્યો છે, પરંતુ
જડીબુટ્ટીઓ સમંધિ શોષખોળ કરનારોએને તેમાં જે, જે ગુણો
માલમ પડ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

મદ્રાસના ડોક્ટર ખાન બહાદુર મુહમ્મદ સેરીફ જણાવે છે કે:-

ચંપાનાં ફુલ કીલેજક, તાજુ તથા આંચકીને દુર કરનાર, પ્રુષ્ઠિ-
દાશક, અગ્નિદીપક તથા વાયુનાશક છે, અને તેની છાલમાં જ્વર
નાશ કરવાની શક્તિ રહેલી છે, જેથી જુદી જુદી જાતના તાવોમાં
તેનો ઉપયોગ રામબાણુ નીવડે છે.

એનો ઉપયોગ કરવાની રીત એવી છે કે ચંપાની છાલ અઢી
તોલા ભેદને તેને એક સો તોલા પાણી સાથે કોકાળતાં જ્યારે
પચ્યાસ તેલા પણી બાકી રહે ત્યારે જિતારી ગળી લેવું. તાવ આ-
વવાના વખત પહેલાં શરૂ કરીને દર બે, બે કલાકે પાંચથી સાત
તોલા જેટલું પાવું.

“ ઇન્ડીઅન પ્લેન્ટસ એન્ડ ડ્રુગ્સ ” ના કર્તા જણાવે છે કે:-

The bark is bitter and aromatic and regard-
ed as antiperiodic in doses of 10 to 30 grains
or as decoction in two to three ounce doses.

એની છાલ કડવી અને ખુશબોદાર છે, અને તે ચૂર્ણના રૂપમાં
દસથી ત્રીસ ધર્મિલારના પ્રમાણમાં અથવા તેા કોકાળાના જળ તરીકે
પાંચથી સાડાસાત તોલાના પ્રમાણમાં આપવાથી તાવને દુર કરનાર
ખનાએલી છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે ચંપાની છાલ જુદી જુદી જાતના
શક્તિમા તાવોમાં ધણો જિતમ ફાયદો બતાવે છે, અને તે માત્ર
નવિન જ્વરમાંજ નહિ પરંતુ જ્વર અને તેના લક્ષિ જિતપન્ન
અર્થેલાં પાંડુ, કમળો, બરોળ વિગેરે દરદોમાં પણ અકસીર ફાયદો

કરતી હોવાથી અંગાળા તરફના વેદો તેની વિવિધ અનાવટો વાપરવા
લાગ્યા છે, એ અનાવટો પૈકી એકાદ, બેની રચના એવી છે :-

ગુડુચ્યતિવિષા શુષ્ઠો મૂનિમ્બં ચવતિક્કકમ્ ।

મુસ્તં કળા ચવક્ષારઃ કાસીસં ભ્રમરાતિથિઃ ॥

एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत् ।

यकृत् प्लीह पाण्डुरोग मग्निमान्द्यमरोचकम् ॥

ज्वरमष्टत्रિधं हन्ति साध्यासाध्य मथापिवा ।

नानादोषोद्भवश्चैव वारीदोष भवं तथा ॥

विरुद्ध भेषजभवं ज्वरमाशुવ્યપોહતિ ।

મળો, અતિચિખની કળી, મુંડ, ચરીયાતુ, કાલમેષ, નામરમેષ,
લીંડીપીંપર, જવખાર, હીરાકથી અને ચંપાની જાલ એ બધાં સરખા
ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, બપોર અને સાંજે
ત્રીશથી સાઠ ધર્જભાર જેટલું લેઈ પાણી સ.થે પીવાથી લીવરને
વધારો, બરોળનો વધારો, પાંડુરોગ, જડરાગ્નિની મંદતા અને અરુચિ
સાથેના આઠે જાતના તાવો દુર થાય છે.

કાલમેષ નામનો વનસ્પતિ અંગાળામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં લાભ
છે અને કિનાઈનના બહુલે ધરમતુ ઔષધ તરીકે ત્યાં આમળ તેનો
વિશેષ ઉપયોગ થતો હોવાથી દરેક મનુષ્ય એળખે છે, પરંતુ આ
દેશમાં એ વનસ્પતિ થતી નથી, જેથી જરૂર હોય તેણે કલકતાના
ગાંધીઓ પાસેથી મંગાવી લેવી, અથવા તો તેના બહુલે દેશી લીંડું
ચરીયાતુ, કડું, પરાળ મૂળ કે કિનાઈન વાપરવું.

સમગન્ધક લોહાશ્ર હરિતાલ સર્માશિકમ્ ।
 રસાર્દ્રમિતં હેમ સર્વસ્વલ્લોદરેક્ષિપેત્ ॥
 કૃષ્ણ ધુસ્તૂર પયસા મુનિપુષ્પ રસેનચ ।
 યાત્રયિત્વા વટી કાર્ય્યા દ્વિગુઝાફલમાનતઃ ॥
 ચમ્પકદ્રવ યોગેન સેવિતોઽયં રસેશ્વરઃ ।
 ચાતુર્યકાદોન્નિસ્વિલાન્નિહન્યાદ્વિષમજ્વરાન્ ॥

શુદ્ધ ગંધક, લોહ ભસ્મ, અબ્જક ભસ્મ, હરિતાલ અને પારો
 એ દરેક એક, એક ભાગ અને સોનાના વરખ કે ભસ્મ ૦૧ ભાગ
 લેઈ ખરલમાં નાખી ચૂર્ણ કરી કાળા ધંતુરાની અને અમથીઆના
 રસ સાથે ધુટી બે, બે રતીબારની ગોળીઓ કરવી.

આ ગોળીઓ ચંપાના રસ કે બિકાળા સાથે તાવ આવવાના
 સમય પહેલાં એટલે શરીરમાં તાવ ન હોય તે વખતે લેવાથી એકાં-
 તરીઆ, ચોથીઆ, રાહુઆ વિગેરે સર્વે વિષમ જ્વરાને નાશુદ્ધ
 કરે છે.

ચંપામાં જેવી રીતે જ્વરરૂઝ ગુણ રહેલો છે તેવીજ રીતે ધાતુ
 પુષ્ટ કરવાનો, ઇન્દ્રિઓને બળ આપવાનો અને કામોત્તેજક ગુણ
 પણ રહેલો છે અને તેથી એ કાર્ય માટે પણ તેની વિવિધ બના-
 વટો વપરાય છે, જેમાંની એક બનાવટ એવી છે કે:—

કેસરી ચંપાનાં એકવીસ કુલો લેઈને સાધારણ ગરમ પાણીમાં
 ક્ષોળા કાઢીને બારીક વાટી પછી તેને માથના બશેર દુધમાં નાં-

ખીને સારો સ્વાદાર માવો બનાવવો અને તે માવામાં કૌયખીજ, બદામ, ચારોળી, કાચુ, ઘાળી દ્રાક્ષ, પીસ્તાં એ દરેક બે, બે તોલા તથા તમાલ પત્ર, લીંડી પીપર, ચણકમાખ, જાવંત્રી, એત્રચી, માલવી ગોખરૂ, રૂમી મસ્તકી અને લવિંગ એ દરેક એક, એક રા. જાર લેધને કરેલું ચૂર્ણ જિમેરવું. આ પ્રમાણે કાર્બ કર્યા પછી એંથી રા. જાર સાકર લેધને તેની ચાસણી બનાવવી, અને તે ચાસણી સહેજસાજ કાચી હોય તે વખતે તેમાં ઉપર મુજબ ચૂર્ણો જિમેરી તૈયાર રાખેલો માવો, પાંચ તોલા ધી અને એક રા. જાર અરીણનું ચૂર્ણ જિમેરીને સારી પેઠે કુંટવું. ન્યારે પાક બરાબર તૈયાર થાય ત્યારે નીચે જિતારી તેમાં ૦૧ તોલો કસ્તુરી, આઠ રતીમાર બીમ-સેની કપુર, અડધા તોલો કેસર અને પાંચ તોલા પંજાબી સાલમનું ચૂર્ણ જિમેરી ૦૧ તોલાના પ્રમાણની ગોળાઓ વાળવી.

દરરોજ સવારમાં તથા સાંજે આ ગોળાઓમાંથી પ્રકૃતિને માફક આવે તેટલી ખાવી, અને તેના ઉપર તરતનું દોહેલું ગાયનું દુધ પીવું જેથી ધણી ઝડપથી રતિ સ્ક્રિતમાં વધારો થઇ શરીર પુષ્ટ થાય છે, અને વળી એવું બળ વધે છે કે જે તેટલો પરીશ્રમ કરવામાં આવે તો પણ થાક લાગતો નથી.

આ ઉપરાંત તેમાં રહેલા ખીજ પણ કેટલાએક ગુણો સમ્બંધિ વિવેચન કરતાં નાડકણી સાહેબ જણાવે છે કે:—

The bark of the root in infusion, is an emmenagogue, also purgative, the bark is said to be an excellent substitute for guaicum. The

juice of the leaves acts as a vermifuge. It is given with honey to relieve colic. The young leaves contused and macerated in water and instilled into the eyes are said to relieve the vision, and the oil of the seeds rubbed over the abdomen relieves flatulence.

એનાં મૂળીઆંની છાલની ચાહા બનાવીને આપવાથી રૂઠુ સારુ લાવવાની તેમજ રેચક અસર થાય છે. વળી તે છાલ ગોયાકમ નામની વિદેશી દવાની બરોબરી કરી શકે છે અને તેથી સંધિવા, માંડીઓ વા, ધિગેરે જે, જે દરદોમાં ગોયાકમ વપરાય છે તે, તે દરદોમાં એનો પણ સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. પાંદડાંનો રસ કૃષ્ણ મારવાની અસર કરે છે અને વળી તે મધ સાથે મેળવીને આપવાથી પેટમાં આરતી ચુક કે સળને નાશુદ કરે છે. એનાં કુણાં પાંદડાંને ખાંડી પાણીથી બીજની રસ કાઢી એ રસનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી હાયા દુર થાય છે. ખીયાંનું તેલ કાઢીને પેટ ઉપર ધસવાથી તેમાં ભરાએલા વાયુને દુર કરે છે.

ચંપાની ધણી બનો થાય છે, તેમાં એક ઘોળા પુલની દુધવાળી બત થાય છે કે જે ઘોળા કિંવા ખડ ચંપાના નામથી એ જાણાય છે તેની શીંગા સર્પદંશ ઉપર મહોષધ મનાય છે. ચંપા ઉપર શીંગો કવચિતજ આવે છે અને તેથી બપારે આવી શીંગા હાથમાં આવે ત્યારે તેને દુધમાં ઊકાળીને રાખી મઠવાથી ધણી દિવસો સુધી બગડવા સિવાય રહી શકે છે. આ શીંગને પાણી સાથે ધસીને પાવાથી સર્પદંશનું વિષ તત્કાળ નાશુદ થાય છે એમ કહેવાય છે.

આ ચંચાની છાલ પણ ત્રિપ્લર અને રેચક છે અને તેથી તે છાલ તથા ખીલીની છાલ સરખા બાગે સેષને એકત્ર ખાંડી રસ કાઢી દશથી વીસ તોલા નેટ્રો પાવાથી પણ સર્પતું ઝેર દુર થાય છે.

આ સિવાય તેમાં ખીજ ને, ને ગુણો રહેલા છે તે સર્વાંધિ રવચેચન કરતાં હાલના શોધકો જણાવે છે કે:—

The bark is recommended as a cure for gonorrhoea. Internally the bark is given with cocoanut, ghee, and rice as a remedy for diarrhoea, The flouder heads are eaten with the leaves in ague, The milky juice in minute doses, acts as an effectual purgative, The dose is as much as a grain of parched rice will absorb, the grain being administered as a pill, Externally the juice with sandal wood oil and camphor is employed as a cure for itch.

એની છાલ પ્રમેહનું દરદ મટાડે છે એવી બક્રામણુ થએલી છે. એ છાલ વળી માત, ધી અને ટોપરા સાથે મેળવીને અડાના દરદમાં પણ ખવડાવવામાં આવે છે. પુત્રનાં મધાળાં નાપરવેલના પાંહડાંમાં મુકીને ટાઢીએ તાવ રાડવા માટે તાવ આવવાના વખત પહેલાં આપવામાં આવે છે. એના વૃક્ષમાંથી નીકળતો દુધ જેવો રસ થોડા પ્રમાણમાં આપવાથી એક અસરકારક રેચનું કામ કરે છે અને તે આપવાનું માપ એવું છે કે એખાની શેષી ધાણી (મમરા)

ના દાણાઓને તેના દુધમાં ભીંજવી રાખી સુકવી દેવા, અને પછી તેમાંથી માત્ર એક દાણો લેઈને ગોળી તરીકે આપવો. બહારના ઉપચાર તરીકે તેનો દુધ જેવો રસ, સુખડતું તેલ અને કપુર એ ત્રણે સાથે મેળવીને ચોપડવાથી ખસતું દરદ નાશુદ થાય છે.

કેવડો.

સં. કેતક, કેતકી, હિં. કેવરા, કેતકી, મં. કેવરા, શ્વેત કેવકા, કેતકી, બં. કેવા ફૂલેરગાહ, લા. *Pandanus fascicularis*.
P. O-doratisissimus.

વિવરણ—કેવડાનાં ઝાડવાં ધણી ખરી જગ્યાએ નદી, નાળાંના કાંઠે કુદરતી રીતેજ ઉગેલાં જેવામાં આવે છે. તેમજ તેની સુઅંધીના લિધે બાગ, બગીચાઓમાં પણ વાવવામાં આવે છે જેથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓએ તેને કેવડો તીખો, સ્વાદિષ્ટ, કડવો, હલકા અને કઠનો નાશ કરનારો છે એટલુંજ કહેલું છે. પરંતુ જડી ખુટીઓ સમ ધિ શોધખોળ કરનારાઓને એ ઉપરાંત તેવાજ ખીજ અમુલ્ય ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

વાયુ ગોળાનો અકસીર ઉપાય—કેવડાનાં સૂકાં મૂળીઆંના ટુકડા કરી માટીના એક મોટા હાંદલામાં ભરી ઢાંકણી ઢાંકી તેમાંથી ધુમાડો બહાર ન જાય તેવી રીતે ઢાંકણી અને હાંદલાના મહોડાનો સાંધો માટીથી બંધ કરી ચુકે ચઢાવી તેના નિચે અગ્નિ સળગાવી રાખ કરવી. રાખતું જેટલું વજન થાય તેથી ચાર ગણું પાણી લેઈ

તેમાં એ રાખને નાંખી ખુબ ચોળી મસળીને ચોવીશ કાક રહેવા દેઇ પછી રાખનો ભાગ ન આવે તેવી રીતે હાળવેથી પાણીને ખીજ વાસણમાં નીતારી લેઇ ચૂસે ચઢાવી નીચે અગ્નિ મળગાવવાથી પાણીનો ભાગ બળી જઈ ક્ષારનો ભાગ શીલીક રહેશે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવેલો કેવડાનો ખાર, સોડા અથવા ચોખ્ખો સા-
જખાર અને ઉપલેટ એ ત્રણે સરખા ભાગે મેળવી દરેક ટાઇમે ૦ થી ૦૧ તોલા જેટલાં લેઇ બેથી ચાર છોલા તલના તેલમાં નાંખીને પીવાથી અત્યંત ભયંકર વાયુ ગોળાનું દરદ પણુ નાપ્પુદ થાય છે.

રક્ત પ્રદૂનું રામબાણુ ઔષધ—ગાયના દુધમાં કેવડાનું મુગ ૦૧ થી એક રૂા ભાર જેટલુ ધસીને તેમાં સાકર મેળવીને દર રોજ સવાર સાંજ પીવાથી રક્તપ્રદર એટલે સ્ત્રીઓને લોહીવાનું દરદ ગમે તેટલું તીવ્ર હોય તો પણુ શાન્ત થાય છે. વળી જે સ્ત્રીને ગર્ભ-સ્વાવ થઇ જતો હોય તે સ્ત્રી જે આ ઔષધનું ગર્ભ રક્ષા પછી ખીજથી ચોથા મહીના સુધી સેવના રાખે તો ગર્ભસ્વાવ થવાની ધા-સ્તી રહેતી નથી.

કૌચ.

સં. આત્મ ગુપ્તા, કપિકણુ, વાનરી, હિં. કોંજ, કિવાંચ, મ. કવચ. કુહિલી, કુચેલી, ખં. આલકુશી ગુ. કૌચ, કુવેચ, ભૈરવશીંગ. લા Macuna Reuricus.

વિવરણુ--કૌચના વેલાને ચોમાસે પણુ જેવામાં આવે છે, અને તેમાંથી લાંખી શાળાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાય છે. વાલોળના

વેલાની માફક એમાં ગ્રેમ્સાં પાન આવે છે અને કુલો તથા શીંગો પણ તેવા આકારની પરંતુ જરા મોટી થાય છે. એ શીંગો પર વાહ-રાની રૂવાટીને મળતા બૂરા કેસ તપખીરીઆ રંગની સખ્ત વાળોની રંછાલ આવેલી હોય છે, એ રંછાલનો શરીરના કોષપણુ ભાગનો સ્પર્શ થવાથી તત્કાળ અત્યંત ખરબ ઉપડી સોજે થઈ આવે છે, માટે તેને કોષ જીલથી પણ હાથ લગાડતું નથી, શીંગની અંદર એરંકાને મળતાં ખીજ હોય છે, જે કૌચ ખીજના નામે ઓળખાતાં હોઈ દરેક ન્હાના, મોટા ગાંધીઓના ત્યાં વેચાતાં હોવાથી સર્વ સ્થળે મળી શકે છે.

ગુણુહોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન નીધંટકારોએ કૌચને વાયુ, ક્ષ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારી, વાજકરણુ ગુણુવાળી, બળદાયક, તથા દુષ્ટ વજુ વિનાશક માનેલી છે. સુશ્રુત, ભાવ પ્રકાશ અને જ્ઞા-રંગધર વિગેરે ધણુએક ગ્રંથકારોના લેખો ઉપરથી જણાય છે કે એની અંદર પુરુષવત્ત્વ વધારનારો અમુલ્ય ગુણુ રહેલો છે એવું ધણુ જુના કાળથી માલમ પડેલું છે, અને તેથી એ કાર્ય માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની દરેક ગ્રંથકારોએ મજબુત ભલામણુ કરેલી છે. ભાવ પ્રકાશમાં એનાં ખીજમાંથી જનતી “ વાનરીવટી ” નામની જનાવટ લખવામાં આવી છે અને તેમાં રહેલા પૌષ્ટિક ગુણુની અ-ત્યંત પ્રસંજ્ઞા કરવામાં આવી છે. એની શીંગો ઉપરના વાળોમાં કૃમિધન ગુણુ રહેલો છે. અને તે સામાન્ય ગોળ તથા પાવળાં અને લાંબા ગોળ કૃમિને પાડી નાંખવામાં અકશીર હોવાથી સહિતા ધણુ ખરા ભાગોમાં તેનો આ કાર્ય માટે ઉપયોગ થાય છે. શીંગ ઉપરના વાળને છરી વડે ખેરવી લેઈ તેની મધ કે ગોળ સાથે ગોળી કરીને

આપવાથી અથવા તેા હાથ, કે દુધમાં મેળવી મહોમાં જરા થી ચોપડીને પાવાથી પેટમાંથી કૃમી નીકળી પડે છે. એના ગુણનું વર્ણન કરતાં મેટરીઆ મેડિકા એક ઇન્ડિયાના છર્તા જણાવે છે કે:—

The Hairs of the pods are vermifuge and given in round worms. They work mechanically by injuring the worms and promoting their expulsion. When applied to the skin or to the mucous membrane, the hairs produce a painful irritation and eruption, and hence are very dangerous if left in the intestines. In such cases their administration should always be followed by a purge of calomel and jalap. Dose of hairs 1 to 3 grs.

શીંગો ઉપરના વાળો કૃમિદન છે અને તે ગોળ કૃમિદન ઉપર આપવામાં આવે છે. એની અસર મેકેનિકલ એટલે સ્પર્શજન્ય ગુણુ વાળી છે અને તેથી એના સ્પર્શથી કૃમી જખમી થાય છે અને નીકળી જાય છે. આ વાળનો ચામડીને કિંવા શ્લેષ્મ પડને સ્પર્શ થવાથી સખ્ત દાહ અને ફેફસાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તેનો કંઈ પણ ભાગ જો બહાર નીકળી ગયા સિવાય આંતરડામાં સંચિત રહે તે તે અત્યંત બયકારક થઈ પડે છે આમ ન થાય એટલા માટે જ્યારે, જ્યારે તેને આપવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તેની પાછળ કલોમેલ અને જલપ, નસોતર કિંવા એવા ખીજ કોઈ ઔષધનો

રેચ આપવો જોઈએ. આ વાળની રૂંવાટી આપવાનું માપ એકથી ત્રણ ઘઉંબાર જેટલું છે. ખીજા લેખકો જણાવે છે કે આ વનસ્પતિમાં સુરો ખાર અને એમોન્યા રહેલો હોય એમ જણાય છે. એનાં મૂળીઆનો ઉકાળો પીવાથી અર્દિત વિગેરે જીર્ણવાત વ્યાધિઓ દમાય છે તેમજ હાથ, પગ વિગેરે શરીરના કોઈ પણ ભાગ વાયુથી રહી જઈ શક્તિહીન થઈ ગયા હોય તો આ ઉકાળો પીવાથી દુરસ્ત થાય છે. વળી મધ સાથે મેળવીને તે ઉકાળો કોલેરા ઉપર પણ વપરાય છે. જોઠાદર વિગેરે દરદોમાં એનાં મૂળીઆનું ચૂર્ણ આપવામાં આવે છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ તેઓને પાણીમાં ધસીને તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે, અને વળી મુળીઆનો એક ઠંડકા હાથના કાંડે અને પગની ધુટીએ પણ બાંધવામાં આવે છે. એનાં મૂળીઆમાં જ્ઞાનતંતુઓને શક્તિ આપવાનો મુજબ હોવાથી સન્નિપાતનો ખેભાનીમાં તેનો ઉકાળો પાવાથી સાઈં પરીણામ આવે છે.

શરીરના જે ભાગ ઉપર વીંછીએ ડંખ માર્યો હોય તે સ્થળે એનું ખીજ લમાડવાથી ઝેરને ચુસી લે છે એમ માનવામાં આવે છે. નહિ રજાતાં ત્રણો અને નાડી ત્રણો એનાં પાંદડાનો રસ ચોપડવાથી જલદી રજાઈ જાય છે. ખીજમાં રહેલો ધાતુપૌષ્ટિક ગુણુતો છેક પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી એ કાર્યના માટે જો કે આયં વૈદ્યોમાં તેની વિવિધ ખનાવટો વપરાય છે, તો પણ તેઓમાં નીચેની મૂખ્ય છે.

આત્મગુસ્તાદિ ચૂર્ણ—કોયખીજ અને ગોખરૂ સરખા ભાગે લેઈને ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેના વજન જેટલી તેમાં સાકર મેળવવી. આ ચૂર્ણ ૦ા થી એક તોલા જેટલા પ્રમાણમાં દરરોજ સવારના

તેમજ સાંકે ખાઇ તેના ઉપર માફક આવે તેટલું, દુધ પીવાથી સાધારણ રીતે આખા શરીરનું દુઃખવું કે જે નબળાઈનું ચિન્હ છે તે દુર થઇ શરીર બળવાન બને છે, તન અને મન વધારે પ્રકૃષ્ટિત બને છે અને શરીરમાં આગળ નહતું તેવું તેજ દેખાય છે; સ્ફુર્તિ વધે છે અને કામકાજ કરવા ઉપર જે અણમો ઉત્પન્ન થતો હતો તે દુર થાય છે.

વૃદ્ધ દંડ ચૂર્ણ—કૌચબીજ, ગોખર, ઘોળી મુસરી, ઘોળા સેંમળાનાં મૂળ, આમળાં અને ગજોતું સત્વ આ બધાં સરખા ભાગે લેઇ વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી તેના વજન જેટલી તેમાં સાકર મેળવવી.

દરરોજ સવાર સાંક્ર આ ચૂર્ણ ના થી એક તોલા જેટલું લેઇ તેના ઉપર દુધ પીવાથી મંદ પડી ગયેલું પુરતવ પાકું સતેજ ચાય છે. વૃદ્ધ મનુષ્યોને જેમ લાઠીનો ટેકો આગ્રય રૂપ છે, તેવીજ રીતે કમ કૌવત થઈ ગયેલા યુવાનોને માટે આ ચૂર્ણ શ્રેયસ્કર છે, એ અને તેથી તેઓએ એનું શેવન કરવું અવશ્ય જરૂરનું છે.

રતિ વૃદ્ધીકરે માફક—કૌચબીજ, ગોખર, આસંધ, શતાવરી ઘોળી મુસળી, જેડી મધ, બળબીજ, વિદારીકંદ એ બધાં સરખા ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરવું, અને તે ચૂર્ણનું જેટલું વજન થાય તેથી આઠ ગણા દુધ સાથે ઉકાળીને માવો બનાવવો. એ માવાને ચૂર્ણના વજન જેટલા ધી સાથે શેકીને પાકો બનાવી લેવો. પછી તે પાકા માવાનું જેટલું વજન થાય તેથી બમણી સાકરની ચાસણી બનાવીને તેમાં એ વાળો નાંખીને ઠંડુ થયે તેના ચાર, ચાર તોલાના લાડુ તૈયાર કરી અને તેમાંથી પચી શકે તેટલા પ્રમાણમાં દરરોજ ખાવું.

આ બનાવટમાંની પ્રત્યેક વસ્તુઓ ઉત્તમ વાજકરણ ગુણવાળી છે અને તેથી તેના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, કમ્બરનો દુઃખાવો, રતિશક્તિની મંદતા વિગેરે ધાતુની નબળાઈથી ઉત્પન્ન થતા તમામ વિકારો દૂર થાય છે.

વાનરી વટિકા—ઢોય ખીજને આઠગણા દુધ સાથે દુધને બાગ જડો થતા સુધી સારી પેઠે ઊકાળવાં જેથી તેના ઉપરના ફેતરાં પોચાં પડશે. એ ફેતરાંને ફાલી નાંખીને પછી ખીજને સારી પેઠે ખાંડી તેને ધીમા તળીને કાટી બનાવવી; અને ત્યારબાદ ઢોયાના વજનથી બમણી સાકર સેઈ તેની ચાસણી કરી તેમાં એ કાટીને મેળવી દેઈ તેના ન્હાના, ન્હાના લાડુ વાળવા અને તે લાડુને મધમાં ખુડાડી રાખવા.

દરરોજ સવાર, સાંજ આ લાડુ સવા, દોઢ તોલા જેટલા વજનમાં ખાવાથી શરીર સારી શક્તિયુક્ત થાય છે, રતિ પ્રસંગ સમયે જેતું અતિ શીઘ્ર સમયમાં વીર્ય સ્ખલિત થાય છે, કિંવા જેની જનનેન્દ્રિય જોઈએ તેવી જાગૃત થતી નથી તે મનુષ્ય પણ એના સેવનથી દૃષ્ટિ લાભને પ્રાપ્ત કરે છે. ઢોયાં એ ઉત્તમ ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધિ છે અને તેથી એના જેવું વાજકર ગુણવાળું ખીજું એકં દ્રવ્ય નથી.

(ભાવ પ્રકાશ.)

ઢોય ખીજ એ ઉત્તમ ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધ હોવાથી આ સિવાય તેની ખીજ પણ અનેક બનાવટો બ્વહારમાં વપરાય છે, પરંતુ તે અમ વિસ્તારના લયથી તે દરેક અત્રે લખવાને બની શકે તેમ નથી.

ઢોયમાં વળી સંક્રાંચનનો ગુણ પણ રહેલો હોય એમ જણાય છે, અને તેથી ભાવમિત્ર જણાવે છે કે:—

કપિકચ્છુ ભવં મૂલં ક્વાયયેદ્વિધિનામિષક ।

યોનિઃસંકીર્ણતાંયાતિ ક્વાયેનાનેન ધારયેત્ ॥

કોચનાં મૂળીઆનેા ઊકળો કરેલા જળમાં કપડાનેા કડકો બીંબવીને સ્ત્રીએ ગુણ ભાગમાં ધારણ કરવાથી દીલો પડી ગયેલો તે ભાગ સંકુચિત થાય છે.

કંટાસળીઓ.

સં. કુરંટક, કિંકિરાત, હિં. કટસરૈયા, પિયાવાસા, મ. કો-
રાંટા, ગુ. કંટાસળીઓ, કંટાસળીઓ, બં. કાંટી, કિન્ડી, લા.
Barleria Prionitis.

વિવરણ—કંટાસળીઆની ધણી જતો થાય છે, જેમકે ધોળા
કુલની, પીળા કુલની, રાતા કુલની અને આસમાની કુલની, પરંતુ
અહીંઆં લખેલા ગુણો પીળા કુલના કંટાસળીઆના સમજવા.

આ જતના છોડવા ચોમાસામાં ઘણા ઊગી નીકળે છે અને
કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે એના છોડવા બેથી
પાંચ ફીટ ઊંચા વધે છે અને તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે.
એનાં પાંદડાં લાંબાં અને અણીદાર એટલે બેથી આઠ ઈંચ લાંબાં
અને એકથી ચાર ઈંચ પહોળાં હોય છે. એ પાનને ચોળવાથી તેમાં
થી વાટેલી રાષ્ટ્રને મળતી તીખી વાસ આવે છે. કુલો પીળા રંગનાં
હોષ આવેથી શરૂ થઈ કાર્તિક, માગસર સુધી આવ્યાં કરે છે,
અને ફૂલો પ્રથમ લીલા રંગનાં પરંતુ પાછળથી પેા હુરા રંગનાં
થઈ જતાં હોઈ વા થી એક ઈંચ લાંબાં અને પાંચેક ઈંચ પહોળાં

હોય છે. વળી દરેક ફળમાં જે પોલ અને તે દરેક પોલમાં એક, એક કાંટો હોય છે. એ કાંટાના આધારેજ તેમાં એક, એક ખીજ રહેલું હોય છે, એટલે દરેક ફળમાં જે, જે ખીજ હોય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પીળા કંટાસળીઓ ગરમ, કડવો, તુરો, અગ્નિદીપક અને વાયુ, કફ, ખરજ, સોજા, રક્તવિકાર તથા ચામડીનાં દરદોને મટાડનારો છે એમ પ્રાચીન નિષ્કંઠકારો કહી ગયા છે, પરંતુ જાડીચુટ્ટીઓ સંબંધિ શોધખોળ કરનારાઓને તેના સમ્બંધિ જે અનુભવ આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

રસ રત્નાકર અથવા કર્તા સિદ્ધ નિત્યનાથ જણાવે છે કે:—

પીત કુરંટક ક્વચિતં રજનીપર્યુષિતં પીતમપહરતિ ।

સૂતિકા રોગાન્ સહસ્રં તન્મૂલં ચર્વિવંતંતદ્વત્ ॥

સાંજે પીળા કંટાસળીઆનો ઊકાળો કરી આખી રાત રહેવા દેધ ખીજે ક્વિસે સવારના પીવાથી, અથવા તે પીળા કંટાસળીઆનું મુળ ચાવી તેનો રસ ગળી જવાથી સુવારોગના સેંકડો ઉપદ્રવો જ્ઞાન્ત થાય છે. કેટલાએક અંથકારો આ ઊકાળો લીંડીપીંપરના ચૂર્ણ સાથે પાવાની પણ ભલામણ કરે છે.

મહેરખાન ડીમક સાહેબ જણાવે છે કે:—

Ainslie says that the juice of the leaves, which is slightly bitter and acid, is a favourite medicine of the Hindus of Lower India in those catarrhal affections of children which are accompanied with fever and much phlegm; it is gene-

rally administered in a little honey sugar and water in the mentity of two table spoonfuls twice daily.

એન્ડ્રી કહે છે કે એનાં પાંદડાંનો રસ કે જે સહેજ કડવો અને ખાટો હોય છે તે નાનાં બાળકોની ખાંસી કે જે તાવ અને અત્યંત કષ્ઠ સાથે હોય છે તેના માટે લોઅર હિન્દુસ્થાનના હિન્દુ-ઓમાં એક વખાણાએકો ધલાજ છે, અને તે થોડાક મધ કિંવા સાકર અને પાણી સાથે મેળવીને દરેક સમયે એ ચમચાપુર જેટલો લેઈને દિવસમાં બે વાર પાવામાં આવે છે.

મહેરબાન નાડકર્ણી સાહેબ જણાવે છે કે:-

The juice of the leaves applied to feet in the raing season prevents of their cracking or laceration.

એનાં પાંદડાંનો રસ ચોખાસાની રૂતુમાં પગે લગાવવાથી તેમાં ચીરા પડવા કિંવા ઓથાળ થતો અટકે છે. અર્થાત્ ચોખાસે પાણીમાં ધણુ સમય સુધી ભીંજવાથી પગની આંગળીઓ પાકે નહિ એટલા માટે તેનો રસ આંગળીઓના વચ્ચે ચોપડવામાં આવે છે.

આર્યનાર્થ ઔષધના કર્તા જણાવે છે કે:-કંટાસળીઆના કાંડના પંચાંગને વાટી થેપલ કરી તેજમાં તળી ખરલ કરીને મલમ જેવું બનાવી ખરજવાં, દાદર અને ખસ, લુખસ તથા ચાંદાં ઉપર વપરાય છે. ખરજવાં ઉપર તે તેની ધણીજ સારી અસર છે. એનાં પાંદડાંનો રસ એકથી બે તોલા જેટલો લેઈ પાણી સાથે મેળવીને

મેટા માણસને પાવાથી પરસેવો વળી તાવ ઊતરી જાય છે, ગ્રિધરસહ હલકી પડે છે. અને શરદી દુર થાય છે.

“આર્થ ઔષધિ” ના કર્તા જણાવે છે કે:—એનાં પાંદડાંની રાખ કરી ધીમાં કાલવી સડતા જખમે, બરનીંબળ પડેલાં ગુમડાંઓ અને ચાંદાંઓ ઉપર લગાવવાથી તેમાં તરતજ રૂઝ આવવા લાગે છે.

કેટલાંએક વૈદ્યો કહે છે કે એનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી જે બાજુએ વીંછી કરડ્યો હોય તેથી આવળી બાજુના નસકોરામાં નાખવાથી વેદના તત્કાળ દુર થાય છે, ત્યારે કેટલાંએક જણાવે છે કે એનાં પાંદડાંનો રસ સોજા ઉપર ચોપડવાથી શયદો થાય છે,

આ ઉપરાંત વળી તેમાં રહેલા એક મુચ્ચુતું વર્ણન કરતાં ચક્રદત્ત જણાવે છે કે:—

આર્ત્તગલદલકાય ગણ્ડુષોદન્ત ચાલનુત્ ॥

કંટાસળીઆનાં પાંદડાંને ઝિકાળી તે પાણી વડે કોગળા કરવાથી હાલી ગયેલા દાંત મજબુત થાય છે. (કેટલાંએક અનુભવી વૈદ્યો જણાવે છે કે આ કાર્ય માટે આસમાની પ્રકનો કંટાસળીઓ ઉપયોગમાં લેવો.)

આ સિવાય દાંતનાં ખીજાં પણ કેટલાંએક દરદોમાં તેની ઊત્તમ અસરનો અનુભવ આવેલો છે અને તે એવી રીતે કે:—ખીજા કંટાસળીઆનાં પાંદડાં અને અક્લકરો ભેગાં ખાંડીને દાઢ નીચે રાખવાથી જો તે દુઃખતી હોય તો તત્કાળ શાન્ત થાય છે, તેમજ એનો રસ અને મધ સાથે મેળવીને ચોપડવાથી દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો તે બંધ પડી જાય છે.

કંટાણુ કોણુ.

સં. કુખાંડ, હિં. કુહડા, પેકા, મ. કાહોળા, બોપળા, બં.
આલ કુમડા, ગુ. જુર કહેણુ, કંટાણુ કોણુ, ફા. બૂરાકુ, ઈ.
White Pumpkin Lat. Benincasa Cerifera cucur-
bita pipo.

વિવરણુ—કંટાણુ કોણુ એ શાકભાજીની વસ્તુ હોવાથી દરેક
સ્થળે વાવવામાં આવે છે, જેથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કોણાની વળી
એક ખીજી જાત થાય છે જે સાકર કોણાના નામથી ઓળખાય છે,
પરંતુ અત્રે લખવામાં આવેલા ગુણો માત્ર કંટાળા કોણાના કે જેના
ઉપરનો રંગ સફેદ રાખોડી જેવો હોય છે તેનાજ સમજવા.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કોણાને વીર્યવર્ધક,
પુષ્ટિકારક, ખરિતશોષક, બલકારક તથા મૂત્રાધાત, મુત્રકૃન્ન, પથરી,
ખ્રમેહ, તૃષા, અશ્મિ, વાયુ, પિત્ત, શ્વેતરવિકાર વિગેરેનો નાશ કરનાર
માનવામાં આવ્યું છે અને તેથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત વિગેરે દરેક
ઉપર તેની “ખંડકુખાંડ” વાસાખંડ કુખાંડ ધાત્રીખંડ કુખાંડ
વિગેરે બનાવટો વર્ણવવામાં આવેલી છે અને રક્તપિત્તનો વ્યાધિ કે
જેમાં ઊલટી કિંવા ઝાડાદારા લોહી પડે છે તેમાં આ ફળની કોષ-
પણુ બનાવટ આપવાથી નિઃશંક ફાયદો પણ થાય છે; કારણુ કોષાવ-
માન થયેલા પિત્તને અને શ્વેતની ઊષ્ણતાને શાન્ત કરવામાં આ
એક અકસીર ઔષધિ છે. વૃન્દ જણાવે છે કે એના રસમાં લાખ
નાંખીને પીવાથી “રક્તક્રમ” નાશુદ થાય છે, અને જે લાખના
બદલે એક વાલ જવખાર અને તેટલીજ શેકેલી હિંમ નાંખીને પી-

આમાં આવે તો મુત્તમુદ્ધ નાપુદ થાય છે. પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્ર-
વેત્તાઓએ તો તેના એ મુખ્ય ગુણો વર્ણવેલા છે, પરંતુ આર્થ
ઓષધિઓ સર્વાધિ વિશેષ શોધખોળ કરનારા મધ્ય કાળના વિદ્વાનો-
ને એ ઉપરાંત તેના ખીબ પશુ જે અમુક્ય ગુણો અનુભવમાં આ-
યા છે તેઓનું વર્ણન કરતાં આવમિશ્ર જણાવે છે કે:—

કુષ્માણ્ડં તનુ કૃત્વાતુ ક્ષિપ્ત્વા ધર્મ્મે વિશેષયેત્ ॥
સ્થાલયાંનિઃક્ષિપ્ય તત્સર્વ્વં પિધાનેનપિધાયચ્ ॥
સ્થાલયાંનિવેગ્યવાન્દેશ્ચ જ્વાલયેત્ કુશલોજનઃ ।
યથાયન્નભવેદ્દસ્મ કિન્ત્વજ્જારો દદ્ધો ભવેત્ ॥
તદાનિર્વ્વાપયેચ્છીતં સર્વ્વથા ચૂર્ણિતન્તુતત્ ।
માષદ્વયમિતં તાવચ્છુઠ્ઠ ચૂર્ણેન મિશ્રિતમ્ ॥
જલેન ભક્ષયેન્નિત્યં મહાશૂલાકૂલો નરઃ ।
અસાધ્યમપિ ચચ્છૂલં તદાયેતેન શામ્યતિ ॥

કંટાળા કોળાના કડકા કરી તાપે સુકરી પંજી એક માટીના
ઢાંચામાં નાંખી ઢાંકણી ઢાંકી તેમાંથી ધૂસાડો બહાર જાય તેવી રીતે
જાણુ માટીથી સાંધો બંધ કરી ચૂકે ચડાવી એટલો અગ્નિ આપવો.
કે કોળાના કડકા બળાને છેક રાખોડી ન ચક્ર જાય પરંતુ સખ્ત
અંગારા તૈયાર થાય. આ પ્રમાણે અગ્નિ આપી બોંચ ઉતારી બેઠ
કંડુ થવા દીધાથી તે અંગારાના જે કાલસા તૈયાર થાય તેઓને
વાટી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ સોળ રતિબાર જેટલું બેઠ તેમાં તેટ-
લીજ સુંક મેળવી શકી જઈને ઉપર ખાણી પીવાથી જન્મા પંજી

પેટમાં ચળા કુટવાનું દરદ ગમે તેવું અસાધ્ય હોય તો પણ શાન્ત થાય છે.

વળી તે જણાવે છે કે:—

કુષ્માણ્ડકશિફાચૂર્ણ પીતં કોષ્ણેણ ઘારિણા ।

શીઘ્રં શમયતિ શ્વાસં કાસઞ્ચાપિસુદારુણમ્ ॥

કોળાના મુળનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ જળ સાથે લેવાથી દમ અને ખાંસીનું દારૂણ દરદ પણ જલદી શાન્ત થાય છે.

અકંઠત્ત જણાવે છે કે:—

કુષ્માણ્ડરસઃ સગુહઃશમયતિ મદમાશુ મદનકોદ્રવજમ્ ॥

કોળાનો રસ ખેથી આઠ તોલા જેટલો લેધ તેમાં ગોળ નાંખીને પીવાથી કોદરા કિંવા મીઠેળનાં ફળ ખાવાથી ચડેલો મીઠો તત્કાળ દુર થાય છે.

રાજવૈદ્ય શ્રી ખિરભયરથ કવિ જૂષણ જણાવે છે કે:—

પૂરાણ કૂમહારરસ કુહચૂર્ણઓમધુયોગે પાન કરિષે,

ઈહા ઉન્માદ રોગેર પક્ષે સિદ્ધ ઔષધ ॥

જુના કોળાના રસમાં કહતું ચૂર્ણ અને મધ નાંખીને પીવું એ બિન્નાદ એટલે લેધજાના દરદનું સિદ્ધ ઔષધ છે.

યોગ રત્નાકરના કર્તા કહે છે કે:—તેના રસમાં જેઠીમખનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી વાધનું દરદ નાશુદ થાય છે.

ડોક્ટર ખોરી જણાવે છે કે:—The fresh juice with sugar and saffron is given in insanity, epilepsy, nervous diseases and in diabetes.

એનો તાળો રસ સાકર અને કેસર સાથે મેળવીને ઊં-માદ, અપરમાર, વાયુનાં દરદો અને મધુપ્રમેહમાં આપવામાં આવે છે.

ડીમક જણાવે છે કે:—It has been used with success in diabetes, 4 ozs of the juice with 100 goes. each of saffron and the bran of red rice, are given morning and evening and a strict diet enjoined.

મધુપ્રમેહમાં તે ધણી ફોહમંદીથી વપરાય છે. દસ તોલા રસ અને એક સો ધર્જીનાર કેસરતું ચૂર્ણ તથા તેટલાજ સાડી લાલ ચોખના કુશકા મેળવીને સવારમાં તેમ સાંજે આપવામાં આવે છે અને સખ્ત ચરી પળાવવામાં આવે છે. (માત્ર જવનો શેટલોજ પાવા દેવામાં આવે છે) જેથી આરામ થાય છે.

ગ્યાસલેટ.

હિં. મીટીકા તેલ, ઇં. ફેરાસીન આપલ.

વિવરણ—ગ્યાસલેટ એ જો કે પરદેશી વસ્તુ છે, પરંતુ આજકાલ દીવે બાળવાના કામમાં વપરાતું હોવાથી સર્વત્ર એટલે છેક ન્હાનામાં ન્હાના ગામડામાં પણ એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે તેની ઝોજખાણ આપવાની કંઈપણ અગત્ય નથી.

ગુણધોષ અને ઉપયોગ--દેશી તેમજ વિદેશી ચિત્તિસો તરફથી ઓષધીપત્રમાં ગ્યાસલેટનો ખાસ કંઈ પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ આજકાલના શોધકોને તેમાં એકાદ, બે જે અલંત અન્યથા ગુણો જડી આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

જેને સખ્ત પ્લેગ લાગુ પડ્યો હોય તે માણસ એકી સાથે વીશ તોલા, અથવા દર એક કલાક પાંચ તોલાના હિસાબે ચાર કલાકમાં ચઢને વીશ તોલા ઊત્તમ ધોળા રંગનું ગ્યાસલેટ પીએ તે મૃત્યુના મુખમાંથી બચી જાય છે. (ગ્યાસલેટને ઝેરી માતી કેટલાએક ભેકાં પીતાં ડરે છે, પરંતુ તે કોઈપણ જાતનું નુકશાન કરતું નથી માટે આ પ્રયોગ કરવામાં બંધ રાખવો નહિ.)

લીંબડાનાં તથા રતવેલીઆનાં લીલાં પાંદડાં લેઈ તેને ખૂબ કુટીને તેમાંથી દશ તોલા રસ કાઢવો. એ રસમાં દશ તોલા સફેદ ગ્યાસલેટ મેળવી એક શીશામાં ભરી રાખવું, જેમાંથી દર બે, બે કલાક બે, બે તોલાના હિસાબે દરદીને પાયાં કરવું, અને ગાંઠ ઉપર આકડાનું દુધ ચાળીશ તોલા, ખોદારસંગ બે તોલા, લીંડી પીપર બે તોલા, ભેંસા ગુગળ ચાર તોલા, માણસનાં હાડકાં પાંચ તોલા, ખાજરીનો લોટ પાંચ તોલા, મનશીલ પાંચ તોલા, આખરાનાં મળ પાંચ તોલા, અને સિંદુર પાંચ તોલા લેઈ સાથે મેળવીને ચોપડયાં કરવું, જેથી ગાંઠ વેરાઈ જઈ આરામ થાય છે, કદાચ ગાંઠનો કપાડ સખ્ત હોય અને તેથી વેરાઈ ન જવાથી તેને ફાડવાની જરૂર જણાય તો આ લેપમાં પાંચ તોલા સાજીખાર અને તેઢલોજ વગર ખુઝાવેલો કળી ચુનો મેળવીને તેનો લેપ કરી પછી શેક કરવો એટલે કુરી જાય છે.

આમલસારો અંબક અને ટંકણ સરખા ભાગે લેઈ વાટી ચૂર્ણ કરી ગ્યાસલેટ સાથે મેળવી ચોપડયાથી દાદરનું દરદ નાખુદ થાય છે.

ફટકડીનું ચૂર્ણ લેઈ ગ્યાસલેટ સાથે મેળવી ડંખ ઉપર લગાવી તેના ઉપર અગ્નિવડે શેક કરવાથી તત્કાળ વીંછીનું ઝેર નાખુદ થાય છે.

ગોરખમુંડી.

સં. મુંડી, શ્રાવણી, હિં. ગોરખમુંડી, મ. મુંડી, ગુ. મુંડી, ગોરખમુંડી, બોડીઓ ક્લાર, બં. યુલકુડી, લા. Sphoeranthus Indicus.

વિવરણ—મુંડીના છોડવા ૦૧ થી એક કે દોઢ ફુટ લાંબા થાય છે, અને તે ધણું કરી જમીન ઉપર પથરાએલા હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર સફેદ વાળની ફેલાણ હોય છે. એનાં મૂળના મથાળેથી કેટલીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, જે સુતળી જેવી જાડી હોય છે. પાનદીંદડીને ચોટકુક આંતરે આવેલાં હોય છે. પાન પોહોળાં કે લંબગોળ હોય તે ૦૧ થી બે ઇંચ લાંબાં અને ૦૧ થી ૦૧૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે અને તે ધણું કરી ડીંટડી તરફ સહેજ સાંકડાં થતાં અને મથાળે પહોળાં હોય છે. તેની કોર ઉપર સૂક્ષ્મ અણીવાળા દાંતા હોય છે. પાનનો રંગ ધણું કરી બન્ને સપાટીએ એક સરખો શીકો લીલો હોય છે. શાખાઓને છેડે ધણું કરીને શીકા કે ધેરા ગુલાબી કે જાંજીરા રંગનાં ડુલોની દડી આવેલી હોય છે. જે ૦૧ થી ૦૧૧ ઇંચ વ્યાસની હોય છે. એ દડીમાં પાસે, પાસે ધણાં સૂક્ષ્મ કુલો ગોઠવાએલાં હોય છે જેની વાસ ઊંચ સુગંધિત હોય છે. એના છોડવા ધણું કરી શિયાળે બીનાસવાળાં ખેતરોમાં વિશેષ ઊગતા જેવામાં આવે છે. એ હિંદના ધણાખરા ભાગોમાં થતા હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—મુંડીને કૃમિક્ષ, સોજને ટાળનારી, રંજતશોષક, ઊષ્ણ, અને રસાયન ગુણવાળી માની કાંઠાળ, અપચી

નામની ગાંઠ, કફ, વાયુ, ખરોળ, મેદવૃદ્ધિ, ઊન્માદ, સ્થીલા, પાંડુરોગ, અર્શ, મૂત્રકૃચ્છ, આમવાત, મૃગી, કૃમિ, શ્વાસ, કાંઠ, ત્રિષાવકાર, અતિસાર અને ઊલટીના દરદ ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવાતું નિષ્કટો- માં કહેલું છે. પરંતુ ચરકે જુદાં, જુદાં દરદો માટે કહેલા પરચાસ મહા કષાયોમાં જે પાંચસો ઔષધો ગણાવેલાં છે, તેમજ સુશ્રુતે જે દ્રવ્ય સંગ્રહણીયાધ્યાય લખેલો છે તેમાં મુંડી વિષે કંઈપણ ઊલ્લેખ કર્યો નથી અને તેથી જણાય છે કે પ્રાચીન ચિકિત્સા પ્રણાલીમાં તેનો વિશાળ ઉપયોગ કરવામાં નહિ આવતો હોય, કિન્તુ ત્યાર પ- છીના એટલે મધ્યકાળના તેમજ આધુનિક સમયના જડીચુટીઓ સર્વાધિ શોધકોને તેના જે, જે ખાસ ગુણોનો અનુભવ આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

ચક્રદત જણાવે છે કે મુંડીના પંચાંગતું ચૂર્ણ કરી તે દર ટાઇમે ૦ા થી એક તોલા જેટલું લેઇ તેને ૦ાા તોલાથી અને ૦ા તોલા મધ સાથે મેળવી ચાટી જઇ તેના ઉપર ગળોનો ઊકાળો પીવાથી અતિ દુસ્તર વાતરકત એટલે પતનું દરદ નાજુદ થાય છે.

મુંડીનાં પાંદડાંનો રસ દર ટાઇમે આઠ તોલા જેટલો પીવાથી કંઈમાગ અને અપચીનું દરદ નાજુદ થાય છે.

બંગસેન જણાવે છે કે ગોરખમુંડીનો પંચાંગ અને લીંડીપીપર એ બન્નેને પાણી સાથે વાટી ચટણી જેવું બનાવી તેના વજનથી ચારગણુ તેલ અને સોગગણુ પાણી મેળવી ધીમી આંચથી ઊકાળતાં પાણીનો ભાગ બગી જઇ તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. એ તેલમાં ૩ ભીંજવી રતનો ઉપર ધારણુ કરવાથી તેમજ એ

તેલનું નસ્ય લેવાથી એટલે નાકદ્વારા સુખવાથી સ્ત્રીઓના સ્ત્રિચિહ્ન થઈ કળી પડેલા સ્તનો શ્રીફળની માફક કઠીલુ અને ઉન્નત થાય છે.

ભાવનિશ્ર જણાવે છે કે ગોરખમુંડી અને મુંડ સરખા ભાગે લેઈ કરેલું ચૂર્ણ ગરમ જળ સાથે લેવાથી આત્મવાતના દરદમાં ફામદો થાય છે.

યોગી મહાક્રમાશ્રી સિદ્ધ નિત્યનાથ જણાવે છે કે:—સવા, મગો, દેવદાર, હળદર, દારૂ હળદર, શુક્ર, શાહાશુક્ર, વજ, નાગકેસર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મુગળ, તબ, જટામાંસી, ઉપલેટ, તમાલપત્ર, ધ્યા-ચર્ચી, રસ્ના, કાકડાશીંગ, ચિત્રકમૂળ, વાવડિંગ, આસંધ, શીલારસ, કડુ, સિંધવ, તગર, ઇન્દ્રવ, અતિવિષની કળી અને સુખડ એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે ચટણીની માફક વાટી પછી અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, ગોરખમુંડીનો રસ ૬૪ તોલા, એરંડાનાં મૂળીઆં કે પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, લીંબડાનાં પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, બોંચ શીંગણીનો રસ ૬૪ તોલા, દુધ ૧૪ તોલા તથા ગાયનું ધી ૬૪ તોલા એ બધાં સાથે મેળવી ધીમી આંચથી ઉકાળતાં બ્યારે ખીલું બધું પ્રવાહી બળી જઈ ધી માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું, આનું દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી ચાર તોલા જેટલું સેવન કરવાથી અંડવૃદ્ધિ, અંત્રવૃદ્ધિ, વધરાવળ વિગેરે અંડકોશનાં તમામ દરદાં એટલે અંડકોશમાં વાયુ ઉતરવાથી, આંતરડુ ઉતરવાથી, પાણી ભરાવાથી, મૂત્ર ભરાવાથી, મેદવૃદ્ધિથી તેમજ અન્ય કારણોથી થતાં સારથુગાંઠ, અંતરગાંઠ, વધરાવળનાં દરદાં અને વળી સ્ત્રીપદ, ચક્ર એટલે લીવરનાં દરદાં, ખરોળનો વ-ધારો તથા અર્ધનું દરદ નામુદ થાય છે.

આજકાલના શોધકો જણાવે છે કે:—The root powdered is stomachic, and the bark of the same, ground small and mixed with when is a valuable remedy for piles externally a paste is applied to piles and swollen glands.

એનાં મૂળીઆંતું દર ટાપમે ચાળીશ ધજીભારના હિસાબે આપવાથી તે પાચક અને કૃમિજન અસર કરે છે, અને એનાં મુળીઆંતી કાલતું ચૂર્ણ એટલાજ વજનને લેઈ હાથ સાથે મેજવીને પીવું એ અર્થના રોગ માટે કીમતી ઠલાજ છે. આ ઉપરાંત આજીવ્યાર તરીકે એની લુગદી બનાવીને અર્થ અને કંઠમાળ તથા ગાંઠા સુજી આવવાના દરદ ઉપર વાપરવામાં આવે છે.

ધા પાણુ.

સં. કપુર પાપાણુ, વજન, મ. સિરચોળ ઇં. પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસ.

વર્ણન—ધા પાણુ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકારો એક જાતનો પત્થર છે, જે જમીનમાંથી તે નીકળે છે ત્યાં આગળ તેના થર અને થર હોય છે. આ પત્થરને ખાંડી દગીને દક્ષિણી લોકો રાંગોળી પુરવાના કામમાં ઉપયોગમાં લે છે જેથી બજારમાં ચાર, છ પૈસે રતલના ભાવથી જથાબંધ રીતે વેચાય છે. આ ઉપરાંત પકવેલા ધા પાણુનો ખારીક જુકો વિલામતથી રતલી ડમાઓમાં પેક થઈને અને વેચાવા આવે છે, તેની કિંમત લગભગ

ચાર, છ આના પડે છે અને તે અનેક પ્રકારનાં પૂતળાં, વિગેરેની બનાવટો, ઇમારતી કાર્યો તેમજ વિવિધ પ્રકારના પરચુરણ ઉઘોગોમાં વપરાય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન સમયના વૈદ્યોએ એના ખાસ ઉપયોગ કર્યો હોય એમ જણાવું નથી, તેમજ હાલના વૈદ્યોમાં પણ તેનો વિશેષ પ્રચાર નથી, પરંતુ કેટલાકએક વૃદ્ધ વૈદ્યો ગુરૂ શિષ્ય પરંપરાના અનુભવથી એનો ઉપયોગ વડે કેટલાંએક દરદો અમત્કારીક રીતે સારાં કરતા હોવાથી તેવા વૈદ્યો તરફથી અમને જે કંઈ રહસ્ય જાણવામાં આવ્યું છે તે નીચે મુજબ છે.

ધા પાણુ કે જે બનરમાં શ્વેત કાચ જેવા પડવાળા પથ્થરરૂપે ગાંધીઓના ત્યાંથી ચાર, છ પૈસે એક શેરના હિસાબે જેમએ તેટલા પ્રમાણમાં મળી શકે છે, તેને લાવી ખારીક ટુકડા કરી એક દિવસ કુંવરના રસમાં પલાળી રાખી પછી એક શરાવલામાં ભરી તેના ઉપર ખીનું શરાવલું ઢાંચી કપડમાટી કરી એક ગજ લાંબા, પહોળા તથા તેટલાજ ઊંડાખાડામાં અડધ સુધી અડાયાં છાણાં ભરી તેના ઉપર શરાવલાનું સંપૂટ મુકી ખાડાને બાકીના ભાગ છાણાંથી ભરી દેઘ કુંડા દેતાં બ્યારે અગ્નિ શાન્ત થઈ જાય ત્યારે શરાવલાની અંદર તૈયાર થયેલી ભસ્મને ઠાઠી લેઈ ખરલ કરીને સુંદર ખાટલીમાં ભરીને રાખી મુકવી.

આ ભસ્મમાં હાડકાંને યોગ્ય આપનાર calcium એટલે મુનાનું તત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલું છે, અને તેથી ક્ષય અને શોષ જેવાં દરદોમાં ડોક્ટરો જેમ કેલસ્યમની વિવિધ બનાવટો વાપરે છે,

તેવીજ રીતે વૃદ્ધ વૈદ્યો બાળશોષ એટલે બાળક દીનપ્રતિદીન ગળી કે સુકાઈ જતું હોય તેના માટે આ ભસ્મનો ખાપરીઆના નામે ઉપ-યોગ કરે છે અને તેથી અકસીર ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે. આ દરદ ઉપર જુદા જુદા વૈદ્યો તેના જે કે જુદી જુદી રીતે ઉપ-યોગ કરે છે, તો પણ બહુ જન સંમત સર્વ સાધારણ રીતે એવી છે કે એકાદ, બે વર્ષના બાળકને દરરોજ એક વાલ જેટલી ભસ્મ ધી સાથે ખીવાને આપવામાં આવે છે, તેમજ બીજી તેટલીજ ભસ્મ ભેદ ધી સાથે મેળવીને બાળકના આખા શરીરે ચોળવામાં આવે છે કેટલાએક વૈદ્યો ધીના બદલે માખણ અને સાકર સાથે કિંવા સિતોષ પલાદિ ચૂર્ણ, માખણ અને મધ સાથે મેળવીને પણ ખાવાને આપે છે અને કાક્ષાદિ તેલ સાથે મેળવીને શરીરે માલીસ કરાવે છે, પરંતુ જોનાથી એમ ન બની શકે તેણે તો ધી સાથે મેળવીને બાળકને પાવી તથા શરીરે ચોળવી એજ ઉત્તમ છે.

આ ઉપાય સાદો, સરળ, નિર્ભય અને સસ્તો હોવા છતાં બા-ળકોની ક્ષીણતા કે જે બાળશોષ કિંવા સુકતાન રોગથી ચોળખાય છે તેના ઉપર ઉત્તમ ફાયદો કરે છે અને તે એકાદ, બે આનાનજ ખર્ચમાં સેંકડો બાળકોને ધર્માદા આપી પ્રાણુદાનનું શ્રેય ંહોરી શ-કાય છે, માટે સુમનનોએ તેનો વિશેષ પ્રચાર કરવો ઘટે છે.

બાળશોષનું દરદ નાબુદ કરવા ઉપરાંત અગ્નિવટે દાઝવાથી પડેલાં ચાંદાંઓ ઉપર આ ભસ્મ તેલમાં ઘુટીને ચોપડવાથી આરામ થાય છે. ઉલટી અને દાહના દરદમાં તે પતાસાં મેળવેલા નાળીએર-ના પાણી સાથે આપવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુભવો

જલ વૈદ્યા યોગ્ય અનુપાન સાથે તેનો ઉપયોગ કરી ખાંસી, કફ, પ્રદર, શુભ્રજ્વર વિગેરે અનેક દરદોને નાબુદ કરી શકે છે અને તેથી હરેક વાંચકે તેનો બહોળો અનુભવ લેઈ જનહિત કાળે પ્રકટ કરવો યટે છે.

છાણુ, મૂત્ર.

સં. શકૃત, હિં. ગોખર, મ. શેલુ, ગુ. છાણુ ઇ. Dunga.

સં. મૂત્ર, હિં. મ. ગુ. મૂત્ર, ઇં. Urine.

વિવરણ—છાણુ અને મૂત્ર એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—કુદરતની લીલા અતિ વિચિત્ર છે, ગાય, ભેંસ, ઘોડાં વિગેરે પશુઓનાં છાણુ લાદ, મૂત્ર વિગેરે હરેક સ્થળે મદત મળી આવતી યીજે કે જોને કેવળ ખેતીવાડીના ખાતર સિવાય યીજે અમત્યનો ઉપયોગ લાગ્યેજ કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ કેટલાએક અમદ્ય ઔષધિ ગુણો રહેલા છે. પરંતુ તેઓના એ ગુણોનું જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવનારા જનો અતિ વીરલ છે, અને તેથી જનહિતકાળે આ સંબંધમાં અમારો અનુભવ પ્રગટ કરીએ છીએ.

પાંડુરોગ ઉપર બકરાની લીંડીઓનો ઉપયોગ.

આજં શકૃદ્વા કુદ્ધવ પ્રમાણં

ત્રિદં હરિદ્રે લવણોત્તમંચ ॥

પૃથક્ મલાંશાનિ સમગ્રમેતત્

ચૂર્ણં હિતાશી મધુનાવલિશ્યાત્ ॥

જે બકરાં ઘેર આંધી રાખવામાં ન આવતાં હોય, પરંતુ જંગલમાં ચરવા છુટતાં હોય તેઓની લીંડીઓનું ચૂર્ણ સોજા તોલા અને વડાગરૂં મીઠું, દારૂ હળદર તથા સિંધાલુલુ એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા લેઈ સાથે મેળવવું, અને તેમાંથી દર ટાઇમે ૦ા થી એક રૂ, બાર જેટલું લેઈ મધ સાથે મેળવીને ચાટવું.

આ દવાના સેવનથી માત્ર પાંદુરોગનું દરદ નાબુદ થાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ કમળો, કૃમિ અને વાયુથી ઉત્પન્ન થનારાં ઘેટનાં ચુંક, શળ, ઝોળા વિગેરે અન્ય દરદો ઉપર પણ તેને ફતેહ મંદ રીતે ઉપયોગ થાય છે. આ બનાવટ ચોમાસામાં બગડી જાય છે, આટલે બ્યારે જોઈએ ત્યારે તાજી બજાવીનેજ વાપરવી એ ઉત્તમ છે.

કૃમિહર મહુપધ—

અથાશ્વ શકુદાહૃત્ય મહતિ કિલિઞ્જે પ્રસ્તીર્યાતપે શો-
ષયિત્વા ઉદૂસ્વલે શોદયિત્વા દૃશદિ પુનઃસૂક્ષ્માણિ ચૂર્ણાનિ
કારયિત્વા વિઙ્ગ કષાયેણ ત્રિફલા કષાયેણ વા અષ્ટ કૃત્વો
દશ કૃત્વો વા આતપે સુપરિ ભાવિતાનિ ભાવયિત્વા દૃશદિ
પુનઃસૂક્ષ્માણિ ચૂર્ણાનિ કારયિત્વા નવેકલશે સમવાપ્યાનુ
ગુમ્મં નિધાપયેત્, તેષાં ચૂર્ણાનાં પાણિતલં યાવદ્વા સાધુમન્યેત
ક્ષૌદ્રેણ સંસૃજ્ય ક્રમિકોષ્ટાય લેદું પ્રયચ્છેત્ ॥

ધોડાની સારી તાજી લાદ લાવી મોટા વાસણમાં પહોળી કરી તડકે સુકવી ખાંડણીઆમાં ખાંડીને પછી પથરા ઉપર વાટીને બારીક ચૂર્ણ તથાચાર કરવું. ત્યાર પછી તેને વાવડીમના ઉઠાળાની આઠ,

દશ ભાવનાઓ આપવી, અથવા ત્રિદળમાંના ઉઠાળાની આઠ, દશ ભાવનાઓ આપવી; અગર જે બની શકે તો એ દરેકની એકસો ને આઠ ભાવનાઓ આપવી. પછી સૂર્યના તાપે સુકતી લેઈ ફરીથી પથ્થર ઉપર વાટી ખારીક ચૂર્ણ કરી ભરી રાખવું. જે એકતોલા જેટલું લેઈ કૃમિના દરદીને મધ સાથે આપવું, જેથી પેટમાંથી ધુંચળાં મહાર તીકળી જઈ દરદીને આરામ થશે.

આજ કાલ ઉપનન્ન થનારાં ધણાં ખરાં દરદોનું મૂળ કાંતો અંધકોશ અથવા તો જંતુઓમાં હોય છે. ગૌમૂત્ર એ રેચક અને જંતુઓનો નાશ કરનાર તરીકે જાણીતું છે અને તેથી જેને વિશેષ અશક્તતા ન આવી હોય તેવા દરદીઓના માટે વિવેક પૂર્વક તેનાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો લગભગ બધાં નહિ તો પછી વિષમ-જ્વર, વધરાવળ, મઠ. ગુમઠ, અંધકોશ, ચુંક, શૂળ, કમળો, મોળ વિગેરે કેટલાંએક દરદો તો ખાસ રીતે નિર્મૂળ કરી શકાય છે.

જે કે ગૌમૂત્રના ઉપયોગથી કેટલાંએક દરદો ઉપર બહુ અળ-યત્ન પરીણામ આવે છે, એ વાત સત્ય છે, તો પણ તેનો ઉપયોગ પ્રમાણસરજ કરવો જોઈએ, એટલે પુખ્ત ઉમરના માણસને પણ એકી વખતે દશ તોલાથી વધારે કદી પણ નહિ આપવું જોઈએ. તેમજ તેનો પ્રયોગ ચાલતો હોય તે સમય અને ત્યારમાદ પણ બે, ત્રણ દિવસો સુધી હલકા એટલે માત્ર માત, મમની પાતળી હાળ કે કેવળ ખીચડી જેવોજ ખોરાક રાખવો જોઈએ.

આજ કાલ અંધકોશના દરદીઓ દરતનાં ખુલાસા માટે રેચક ઔષ્ધોનો ઉપયોગ કરતા દષ્ટિએ આવે છે, પરંતુ એમ કરવું નકામું

છે, કેમકે રેચ લેવાથી આંતરડાં નબળાં પડી જાય છે અને તેઓની મળ ત્યાગ કરવાની શક્તિ ઘણી ઠીક પડી જાય છે, જેથી પરીણામે બંધકોશનું દરદ ઘટવાને બદલે ઉલટું વૃદ્ધિ પામે છે. ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ આવા પ્રકારના અપાચથી ઘણાં ભાગે મુક્ત છે, અને તેથી તેનો પ્રમાણસર અને ખપ પુરતા સમય સુધીજ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગૌમૂત્રનો જેમ સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ કેટલાં-એક દરદો માટે ખીજી વસ્તુઓનાં સાથે પણ તે વપરાય છે, આવા સંયોગો કરવાના પ્રકારો અનેક છે, તો પણ ખાસ વિશેષ ઉપયોગી અને અનુભવિક એ, ચાર પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

વધરાવળના દરદમાં ગૌમૂત્ર એકલું પીવાના કરતાં તેમાં દારૂ-દળદરનું ચૂર્ણ ૦૧ થી એક તોલા જેટલું મેળવીને પીવું એ વધારે હિતાવહ છે.

ખસ, ખરજ અને ગડ, ગુમડના દરદમાં ગૌમૂત્રમાં આંબાહળ-દરનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવાથી યથેષ્ટ ફળ વહેલું આવે છે.

બંધકોશના દરદમાં એરંડીયા તેલ સાથે ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરવો એ ઉત્તમ ફળદાયક છે.

મેક્ષેરીયાના તાવમાં શેકેલું સિંધાલુચ ૦૧ તોલા જેટલું ઉમેરીને ગૌમૂત્રથી પીવું એ પરમ ફળપ્રદ છે.

વાઇ, દીવાનાપર્ણ અને કમળાના દરદમાં ગૌમૂત્ર, ગાયના છા-લુનો રસ, કુપ, તાણુ દહી અને ધી એ બધાં સરખા ભાગે લેઇ ધીમી આંચથી ઉકાળતાં જ્યારે ખીજી બધું પ્રવાહી બળી જઇ ધી

આન બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેષ દરરોજ સવાર, સાંઝ એકથી આર તોલા જેટલું પીવાથી પરમ ઉપકાર થાય છે.

ગૌમૂત્રનો વિધિસર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સામાન્ય ઉદર રોગો તો નાબુદ થાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી, પરંતુ જોઊદર જેવા દાશ્યુ દરદને પણ ઉત્તમ ફાયદો થાય છે. આ વાતની ખાતરી આપતાં વિદ્વાન ચિકિત્સક વાગ્બટ જણાવે છે કે:—

ક્ષારં છાગ કરીષાણાં શૃતં મૂત્રેઽગ્નિનાપચેત્ ।
 ઘની ભવતિ તસ્મિંશ્ચ કર્ષીશં ચૂર્ણિતં ક્ષિપેત્ ।
 પિપ્પલી પિપ્પલી મૂલં શુઠ્ઠી લવણ પચ્ચકમ્ ।
 નિકુમ્ભ કુમ્ભત્રિફલા સ્વર્ણક્ષીરી વિષાણિકાઃ ॥
 સ્વર્જિકાક્ષાર ષટ્પ્રન્યા સાતલા યવશૂકજમ્ ॥
 કોલામા ગુટિકાઃકૃત્વા તતઃ સૌવીરકાપ્લુતાઃ ।
 પિત્તેદજરકે શ્લોફે પ્રવૃદ્ધે ચોદકોદરે ॥

બકરાંની લીંડીઓને બાળીને કરવામાં આવેલી રાખને ચાર મણા પાણી સાથે મેળવી સારી પેઠે ચોળી મસળીને આર કલાક રહેવા દેષ રાખનો ભાગ બ્યારે સંપૂર્ણ રીતે નીચે યેસી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી લેષ યુક્તે ચઢાવી ઉકાળવાથી જળનો ભાગ બળી જઢને છેવટે જે ક્ષાર રહે તે ક્ષારને ચાર મણા ગૌમૂત્ર સાથે ઉકાળતાં બ્યારે તે માદું થઈ જાય ત્યારે તેમાં લીંડી પીંપર, પીંપળા-મૂળ, સુંક, સિંધવ, સંચક, ખીડલુણ, વડાગર મીઠું, સમુદ્ર લુણ, જેપાળતાં મૂળ (દાંતલીનાં મૂળ, નસોતર, હરડે, બહેડાં, આંમળાં,

દારીઆ એખાનાં મુળ, મરડાશીંગ, સાજીખાર, ઘોડાવજ, ખરસાંડી-
મૂળ અને ઈંદ્રજવ એ દરેક ચીજ એક, એક તોણો લેકને કરેલું
ચૂર્ણ મેળવી ઓરના ડાળીઆ જેવડી ગોળીઆ વાળવી, જે સોબા
જળોદર વિગેરે દરદોમાં ઠાંજ સાથે લેવી.

સાઠી ચોખાને ગૌમૂત્રની ભાવના આપી પછી તેની માયના
દુધ સાથે રાંધીને ખાતળી રાખડી બનાવવી. એ રાખડી વૃત્તિ પર્ષીત
ખાવી અને તેના ઉપર પાણીના અદલે શેરડીનાં રસ પીવે. આ સિ-
વાય ખીજું અન્ન કે જાળ લેવું નહિ. આ પ્રમાણે કેટલાએક સમય
સુધી વર્તવાથી ઉદર રોગીના કુપિત થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ
એ ત્રણે દોષો પોત, પોતાના સ્થાનકને પ્રાપ્ત થઈ સપસ્ત દરદો
મટી જાય છે.

કેટલાંએક દરદો માટે ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ જેમ અકસીર છે,
તેવીજ રીતે વીંછીના ડાંખ ઉપર પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળકના તાજા મૂ-
ત્રનો ઉપયોગ પણ અકસીર છે, અને તે એવી રીતે કે વીંછી કર-
ડેલી જાઆએ એટલે ડાંખ ઉપર તાજા મૂત્રને હાથવતી એક સરખા
રીતે ધર્યા કરવાનો પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી દસ મિનિટમાં એર ક્યા
પડવા માંડી અર્ધા કલાકમાં તદન નાશુદ થઈ જાય છે, અને છેવટે
ડાંખ આગળ જે ઝીણી વેદના રહેવા પામી હોય તો રૂના પુમડાને
મૂત્રમાં પલાળી ડાંખ ઉપર મુકી તે ઉપર ચોખ્ખો સુતરાઈ પાટો
મૂત્રમાં પલાળીને બાંધવો, જેથી તે પણ નિર્મૂળ થશે.

આ કામ માટે હમેશાં તાજા મૂત્રનોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ
અને તેથી જે કોઈ દવા લેવા આવે તેને બાટલીમાં તાજા મૂત્રનો

બરી આપવું અને કહેવું કે વીંછી ઉતર્યા પછી તરતજ દવા ઢોળી નાંખવું કેમકે આ દવાનો ગુણ માત્ર એકાદ, બે કલાકજ કાયમ રહે છે. અને તેથી ખીજા દરદીને માટે કામ લાગી શકે તેમ નથી, માટે પ્રીથી જરૂર પડે ત્યારે ખીજા દવા લેવા આવવું, મફત આપીશું.

મુત્રમાં ખીજા પણ અનેક ગુણો રહેતા છે, પરંતુ તે અનુભવેલા ન હોવાથી અત્રે લખવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ કાંઈ મહાશય! સ્વાનુભવના પ્રયોગો લખી મોકલાવશે તો ઠીતિયાદત્તિમાં ધણી ખુશીથી પ્રકટ કરવામાં આવશે.

છાસ.

સં. તક, હિં, છાછ, મડા, બ્, ઘોલ મ. તાક, તૈ. ચલ્લા, ફા, મસ્ત, મહા, અં. હમીજ, ઈ. Butter milk, Whey.

વિવરણ—છાસ દહીંમાંથી બને છે અને તે દરરોજના ખેતરાકમાં વર્ષાય છે તેથી સહુ કાંઈ ઝાળખે પણ છે, તો પણ તેની બનાવટના ધણા પ્રકાર છે અને તે દરેક બનાવટમાં જુદા જુદા ગુણો સમાએલા છે.

દહીંમાંથી તર કાઢી નાંખ્યા વિના તેમજ પાણી મેળવ્યા સિવાય એમને એમ ઘોળી નાંખી જે છાસ બનાવવામાં આવે તે “ ઘોલ ” ના નામથી ઝાળખાય છે.

આ ઘોલ વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનાર પરંતુ પચવામાં આરે અને કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તો પણ ઝાડા અને મરડાના

દરદીથી દરદી જ્યારે અત્યંત દુખજો થઈ ગયો હોય અને સોજા ચડયા હોય ત્યારે તેના બળતું રક્ષણ કરવાને આપવામાં આવે છે.

દહીંમાંથી તર કાઢી લેઈને પછી તેમાં પાણી નાંખ્યા સિવાય મસળવાથી જે પ્રવાહી તૈયાર થાય છે તેને “ મથિન ” ના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે.

આ મથિત કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર છે પરંતુ વાયુ અને વીર્યને વધારનાર છે.

દહીંમાં ચોથા ભાગતું પાણી નાખીને સારી પેઠે વલોવતાં તેના ઉપર જે માખણ આવે તે કાઢી લેતાં ખાડી રહેલું પ્રવાહી તકના નામથી ઝોળખાય છે.

આ રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલી તક ત્રિદોષ એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો અને તેના લીધે ઉત્પન્ન થએલાં અનેક દરદોનો નાશ કરી શકે છે, અને તેથી વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં તક એટલે હાશનો ઉપયોગ કરવાનું લખેલું હોય ત્યાં આગળ ખણા ભાગે આનોજ ઉપયોગ થાય છે.

જે દહીંમાં અર્ધોઅર્ધ પાણી નાંખી સારી પેઠે વલોવી માખણ કાઢી લેવામાં આવે છે તેને “ ઉદશિત ” ના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે, આ ઉદશિત વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર, બળવર્ધક અને શ્રમને ટાળનાર છે.

દહીંમાં ઇચ્છામાં આવે એટલું પાણી નાંખી વલોવીને માખણ કાઢી લેવું તેનું નામ “ ઇચ્છિકા ” એટલે હાશ છે, આ હાશ શીતળ, હલકી, પિત્તનાશક, શ્રમહારક, તૃષ્ણા નિવારક તેમજ મીઠું

માંખીને વાપરવાથી વાયુ નાશક, કફ દાળક અને અગ્નિને દીપન કરનાર છે.

આજકાલ લોકોના ખોરાકમાં જે હાશ વપરાય છે તે ધણું કરીને આ રીતેજ તૈયાર કરવામાં આવે છે, અને તેથી વૈષ્ણક શાસ્ત્રમાં જ્યાં આમળ હાશ (તક) ના ગુણો વર્ણવેલા હોય ત્યાં આમળ આ રીતે નહિ પરંતુ ડીકની રીતેજ બનાવેલી હાસ વાપરવી.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન આચાર્યોએ તકને આ-
હી એટલે મળને શેકનારી, તુરી, ખાટી, સ્વાદિષ્ટ, પચવામાં હલકી,
મગમૂતને સાફ કરનારી, અગ્નિને દીપાવનાર, ખીજ ખોરાકને પચા-
વનારી, વીર્ય વર્ધક, વૃષ્ટિકારક અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ
કરનારી માની ધણાં દરદો ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ
કરેલી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની એટલા સુધી પણ પ્રસંશા
કરેલી છે કે:--

નતક્ર સેવી વ્યથતે કદાચિન્

નતક્ર દગ્ધાઃ પ્રભવન્તિ રોગાઃ ॥

યથા સુરાણામમૃતં સુસ્વાય ।

તથા નરાણાં મૃચિ તક્રઃ માહુઃ ॥

તકનું સેવન કરતાં મનુષ્યોને કદી રોગ થતા નથી, તકપાનથી
બરમ કરેલાં દરદો પણ ફરીથી ઉત્પન્ન થતાં નથી જેવી રીતે સ્વર્ગ
લોકમાં દેવતાઓને અમૃત સુખ આપવા વાળું છે, તેવીજ રીતે
મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યોને તક કાષ્ઠકારક છે.

તકની આ પ્રસંશા કેટલાએકોને અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગશે, પરંતુ છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા વંશપરંપરાના અનુભવથી ધણાખરા વિદ્વાન વૈદ્યોની ખાત્રી થયેલીજ છે કે અતિસાર એટલે પાતળો ઝાંડો, કોશેરા, મરડો, સંગ્રહણી, અર્શ, નળખંધ વાયુ, તાવ સિવાયનો, કમળો, પીડ, ચુંક, શગ, ગોળો, મુતકકૃચ્છ, મુત્રાધાત, પથરી, ઉદર રોગ, અગ્નિભાંધ, અરુચિ, મેદ, ઉલટી, ટાઢ વાદને આવતા તાવો, પાંડુ, ભગંદર, પ્રમેહ, તૃષા, કૃમિ, સોળ વિગેરે દરદોમાં તેનો ઉપયોગ અમૂત સમાન છે અને તેથી તેનાં એ વખાણુ મથાર્થજ છે. જેમ એકલું દુધ પીને રહેવાના પ્રયોગથી પણ લાભ થાય છે, પરંતુ આ બધા ગુણો માત્ર તાજી મોળી જાશનાજ સમ-જવા અને તેથી સવારે તૈયાર કરેલી જાશ સાંઝ સુધી અને સાંઝે તૈયાર કરેલી જાસ સવાર સુધીજ ઉપયોગમાં લેવી.

જાશમાં જે કે આવા અનુપમ ગુણો રહેલા છે તેો પણ તેના સેવનનો પ્રયોગ ધણું કરીને શિયાળામાંજ કરવો અને બનતા સુધી ગાયના દહીમાંથી તૃષ્ણાર કરવામાં આવેલીજ જાસ વાપરવી કેમકે અત્યંત ગરમીની મોસમમાં જાસ વાપરવી એ જોઇએ તેવી હિતકર નથી, વળી ઉપર બતાવેલાં દરદોની સાથે તાવ રહેતો હોય જગરતો દરદી છેક દુબળ હોય કે મુચ્છા, બ્રમ, ઘહ, કિંવા રક્તપિત એટલે લોહી પડવાના દરદથી પીડાતો હોય તો તેના માટે જાસનો ઉપયોગ કરવો નહિ, તથાપિ તાવનો વેગ અત્યંત ઝીણો અને જીર્ણ હોયતો મોળી જાસ આપી શકાય.

આબથી થોડાજ વર્ષો પહેલાં ડૉક્ટર મંડળમાં જાસ એ એક નકામી ચીજ મનાતી હતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓના સંસર્ગથી

છાશના ઉપયોગ તરફ કેટલાએક લોકોને અભાવ પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. સંગ્રહણી જેવાં દરદોમાં દેશી વૈદો પોતાના દરદીઓને બીજા બધા ખોરાક ત્યાગ કરાવીને કેવળ એકલી છાશ ઉપરજ રાખતા ત્યારે કેટલાએક ડોક્ટરો એમ પણ બોલતા કે આ ઉંટ વૈદો દરદીઓને ભુખ્યા રાખીને મારી નાંખે છે, લોકોમાં પણ એ કથનોની અસર એટલા સુધી ફેલાઈ હતી કે નવી ડોક્ટરી સલાહ ઉપર આવવા રાખવા મંડીગયેલા કેળવાએલાઓના ઘરમાં તો છાશનાં કદી પણ દર્શાવ સરખાં પણ થતાં નહોતાં. છાશથી શરદી થઈ જાય છે એવી તેઓની માનિનતા થઈ ગઈ હતી અને તેથી પોતાનાં બાળકોને તો તેનો સ્પર્શ સરખો પણ કરવા દેતાં ડરતા હતા, પરંતુ વિચારોનું જ્યારે પરિવર્તન થાય છે ત્યારે વખત લાગતો નથી; અને તે પ્રમાણે છાશ સંગ્રહી વિચારો પણ સપાટાખંધ બદલાવા લાગ્યા કેટલાએક હંગેરીઅન ડોક્ટરોએ અનુભવ લેઈ જાહેર કર્યું કે દર્દી અને તેમાંથી બનતી છાશમાં આંતરડાંના ચોક્કસ પ્રકારના જંતુઓને મારવાનો ગુણ છે અને તેથી સંગ્રહણી જેવાં આંતરડાંનાં વિકારનાં દરદોમાં છાશ બહુજ ગુણકારી છે. પશ્ચિમના વૈદ વિદ્યાના શોધકો અને અભ્યાસક્રમમાં એક મોટો ગુણ એ છે કે તેઓ દરેક નવીન શોધ કે નવીન વાત સાંભળીને આગ્રહથી તેનો અભ્યાસ કરવા મંડી જાય છે, અને તેથી આ અભિપ્રાય જાહેર થયા પછી બીજા પણ અનેક યુરોપીયન ડોક્ટરોએ છાશનો અનુભવ લેવા માંડ્યો, જેનું પરીણામ એ આવ્યું કે આયુર્વેદની જીનામાં જીની શોધણી એટલે કે ઘેરઘેર નિત્ય વપરાતી છાશની ડોક્ટરી વર્ગમાં પણ સ્થાપના થઈ. જો કે અર્શ, સંગ્રહણી, ઝાડો, મરડો, ચુક, શુભ, પીડ અને ગોળા

વિગેરેના દરદમાં હાસ અક્સીર કાયદો બનાવે છે, તો પણ તેનો ઉપયોગ સમજીને કરવો જોઈએ, સંગ્રહણીના દરદમાં હાસ કાયદો કરે છે એ ઉપરથી ધણા ખરાબોના મનમાં એવી ભ્રમણા ઉત્પન્ન થઈ છે કે આંતરડાંનાં અર્ધાં દરદોમાં પણ હાસ કાયદો કરેજ, અને તેથી લીવર અને સખ્ત બંધકોશના દરદમાં પણ તેઓ હાસ વાપરવા મંડી જાય પરંતુ તેમાં તેઓની ભૂલ છે, કેમકે હાસમાં રસ વાહિનીઓનો સંદાય કરવાનો ગુણ રહેલો છે અને તેથી એવાં દરદોમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી વિશેષ બંધકોશ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આવાં દરદોમાં તો હાસ નહિ પરંતુ દુધનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કેમકે ઉદરોગ એટલે જળોદર, યકૃતોદર, વાતોદર, બદ્ધ ગુદોદર વિગેરેમાં તો દુધ જ કાયદાકારક છે, હાસ નહિ, હાસમાં પુષ્ટી આપવાનો ધર્મ નથી અને છે તો તે અદ્ય પ્રમાણમાં છે, જેથી પાચન ક્રિયાની મંદતાને લીધે ઉત્પન્ન થતાં દરદો જેવાં કે સંગ્રહણી, મરડો, અર્શ, ચુંક, શુળ વિગેરેમાંજ તેનો ઉપયોગ કરવો એ ઠીક છે, જેને દુધ પણ ન પચે તેને હાસતો પચીજ શકે એમ સમજીને હાસનો ઉપયોગ કરવો એ માત્ર અજીર્ણ, ચુંક, શુળ અને ગ્રાહ, મરડા કે સંગ્રહણીના માટે જ યથાર્થ છે.

કટલાંએક મનુષ્યો પોતાને હાસ અનુકુળ નહિ આવવાની ક્યાંદ કરે છે. કોઇ કહે છે કે હાસ આવાથી તેમના સાંધા ઝડાય છે અથવા કળતર થાય છે કે શરદી જેવું થઈ જાય છે. નખાા શરીરમાં અથવા તો પ્રકૃતિ અનુસાર કદાચ એમ બનતું હશે એ વાત માન્ય કરીએ તો પણ ધણી ખરી વખતે એમ પણ જેવામાં આવે છે કે તેઓ જે હાસનો ઉપયોગ કરે છે તે યથાર્થ હોતી

નથી. જાશનો ઉપયોગ કરવામાં મુખ્ય વાત એ લક્ષમાં રાખવાની છે કે એક તો ખાટી હોવી જોઈએ નહીં, પરંતુ ખારથી ચોલીક કલાકના દહીંમાંથી બનેલી હોવી જોઈએ. એ કરતાં વધારે સમયના દહીંમાંથી જાણ તૃપ્તિયાર થયા પછી એ કરતાં વધારે સમય સુધી પડી રહેવાથી ખાટી થઈ જવાથી માફક ન આવે અને સાંધા પકડે કે ચરદી દિવસ કરે તો તેમાં કંઈ પણ નરાન નથી, વળી શાક, દાળના અભાવે સુકો રોટલો ગળે ઉતારવાને માટે ખરીબ લોખા ગમે તેટલું પાણી નાખીને કરવામાં આ વેલી પાણી જેવી જાણ ખાઈ તો ભલે ખાઈ, પરંતુ તેણે ઔષધ તરીકે જાણ વાપરવી હોય તેણે તો ઉપર કલા મુજબ દહીંમાં માત્ર ચોથા ભાગતું પાણી નાખીને તયાર કરવામાં આવેલી તક નામની જાડી જાણજ વાપરવી. ઉદર અને આંતરડાંના કટલાયેક રોગોમાં ડોક્ટરો બીજકુજ પણી પીવાની મના કરે છે અને જોઈએ જેવાં દરદોમાં તો પાણી ખાસ નુકસાન કારક છે એ દેખીતું જ છે, છતાં આવાં દરદોવાળાએ પાતળી પાણી જેવી જાણ પીધા કરે તો તેના લીધે શાકમાં કલામા મુજબ ફાયદો ન થતાં બિચરું નુકસાન થાય એ વાત પણ નિશ્ચંક છે. દુધમાં ખટાશ ઉત્પન્ન થયા સિવાય તેનું દહીં બનતું જ નથી અને તેથી ગમે તેવી તાજ જાણ હોય તો પણ તેમાં ચલ્કિચિત પણ ખટાશનો ભાગ હોય એ દેખીતું જ છે. આ કારણને લેઈને ગમે તેવી મોળી લાગતી જાણનો પણ એકલો ઉપયોગ ન કરતાં તેમાં રહેલા ખટાશને તોડવા માટે ખટાશના પ્રમાણમાં તેમાં સિંધાલુણ મેગવતું જોઈએ, સિંધાલુણ ન મળે તો પછી તેના બદલે મીઠું નાખવું પરંતુ એકલી જાણનો ઉપયોગ કરવો નહિ. વળી જેના પેટમાં વાયુ રહેતો હોય

કે પેટ મંડી આવતું હોય તેણે જાણની સાથે મીઠું અને થોડીએક શેકેલી હિંગ અથવા તો હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ મેળવીનેજ પછી જાણ આવી જોઈએ. જેને પિત્તનું જેર હોય, ખાટા ગચરકા કે ખાટી ઉલટી થઈ આવતી હોય તેણે તો મુદ્દલે. ખાટી જાણ નહિજ આવી જોઈએ, અને જે મોળી જાણ ખાવામાં આવે તેમાં પણ શેકેલું છૂંદ તથા સાકર કિંવા મધ મેળવીને ખાવી જોઈએ. જેની કફ પ્રકૃતિ હોય કિંવા જેને જાણ ખાવાથી શરદી થઈ આવતી હોય તેણે મીઠા ઉપરાંત સુંઠ, મરીઆં અને લીંડી પીંપર કિંવા એકલી સુંઠનું ચૂર્ણ ઉમેર્યા બાદજ જાણનો ઉપયોગ કરવો.

જાતીનાં દરદો અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને શ્વાસ કાસ Bronchitis, સર્વેખા, શરદી, દમ અને કફથી ભરેલી ખાંશીમાં જાણનો ઉપયોગ કરવો એ હિતાવહ નથી. હાલમાં કેટલાએક ડોક્ટરો ક્ષયના દરદીઓને પણ જાણની ભલામણ કરેછે, તેથી ધણું-કરીને જેનાં આંતરડાં ખગડેલા હોય તેવા દરદીઓનેજ ભલામણ કરતા હશે, પરંતુ એકાદ ઉપચારક દરદનું સ્વરૂપ સમજીને અમુક ચીજની ભલામણ કરે તે ઉપરથી કોઈએ પણ વચર વિચારે તેનું અનુકંષ કરવા મંડી જવું એ સલામત નથી.

અર્ધ અને સંત્રહણીના દરદ માટે જાણ એ ઉક પ્રાચીન કાળથી એક અકસીર ઉપાય મનાએલો છે. અને તેથી આર્ધ વૈદ્યક ના જુનામાં જુના ચરક સંહિતા નામે ગ્રંથમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—

ચિત્રાનાં મુગીઆંની જાલને બારીક વાટીને એક માટીના વાસણમાં તેનો લેપ કરવો. આ વાસણમાં તૈયાર કરવામાં આવેલું

દહીં અથવા તો હાશ અર્શના વ્યાધિમાં અત્યંત હિતકારક છે. જોકે પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલા એટલે લોહી પડતા અર્શોમાં હાશનો જોષ્ઠએ તેના ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, પરંતુ સુકા એટલે વાયુ અને ક્ષયથી થયેલા અર્શોના માટે તો હાશથી હિતમ બીજો કાર્ષક પામજ નથી. દરદીના દોષનો વિચાર કરીને જેમાંથી માખણ કાઢી લેવામાં ન આવ્યું હોય તેવી એટલે ઘોલ, કે મથિત નામવાળી હાશનો કિંવા લુખી એટલે માખણ કાઢી લીધેલી તક નામની હાશનો ઉપયોગ કરવો જોષ્ઠએ. અને માટે સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જે અર્શ ક્ષય કોપથી ઉત્પન્ન થયા હોય તેમાં લુખી હાશ એટલે તકનો, જેમાં વાયુ અને ક્ષય કોપ સરખા ભાગે હોય તેમાં અર્ધ ચીકટવાળી એટલે મથિતમી અને જેમાં કેવળ વાયુને કોપ હોય તેના દરદમાં જેમાંથી બિલકુલ ચિકટ કાઢી લેવામાં ન આવ્યું હોય તેવી હાશનો એટલે ઘોલનો ઉપયોગ કરવો.

દરદીનું બળ, રૂતુ, દેશ, રોગની સ્થિતિ વિગેરેનો વિચાર કરીને વૈદે દરદીને અન્ન પાણી વિગેરે બીજી ચીજોનો આહાર પરીત્યાગ કરાવીને સાત, દશ, પંદર કે ત્રીશ દિવસ સુધી કેવળ હાશ ઉપરજ રાખવો. જેને જઠરાગ્નિ અત્યંત મંદ પડી ગયો હોય તેવા દરદીને તો કેવળ હાશ ઉપરજ રહેવાથી જેનું પોષણ ન થઈ શકતું હોય તેને માત્ર સાંજના સમયે ચોખ્ખાની ધાણીની હાશમાં ઘેંશ ગનાવીને આપવી, અથવા તો હાશની સાથે ધી નાંખેલો ભાત આપવો. અથવા તો હાશમાં તૈયાર કરવામાં આવેલો મગનો યુષ આપવો અને તે પછી જમ એટલે પાણી સિંધાલુણુ નાંખેલી હાશ પાવી.

જેટલા દિવસો માટે હાશના શેવનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તે સમય પુરો થાય ત્યાર પછી એકદમ હાશ છોડી દેખે

દરદીને કેવળ અન્નનો આહાર શરૂ કરવો નહિ, પરંતુ હાશનેદ પ્રયોગ જે એક મહીનો ચલાવવામાં આવ્યો હોય તો તે પુર્ણ થયા પછી ધીમે ધીમે ચોખા, મગનો યુષ વિગેરે હલકો ખોરાક થોડો થોડો આપવો અને બાકીની ક્ષુદ્રા હાશ પાછને તૃપ્ત કરવી. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે દરરોજ થોડો થોડો અન્નનો આહાર વધારતા જઈને બીજા એક મહીના પછીજ હાશનો કેવળ ત્યાગ કરવો.

આ પ્રમાણે ખરાખર રીતે સમજીને જે મનુષ્ય તક સેવનના પ્રયોગનું અવલંબન કરે છે, તેનો જઠરાગ્નિ દ્રઢ થાય છે. બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણનો વધારો થાય છે. શરીરમાંથી નાશ પામેલું સોહી, માંસ પાછું ભરાય છે અને અર્શનો વ્યાધી નાશ થાય છે જે ફરીથી ઉત્પન્ન થતોજ નથી. પૃથ્વી ઉપર ઉગેલા દ્રઢ મુળવાળા ડાલ, અને કાંસની જડ પણ તેઓના મુળમાં હાશ રેડવાથી નાશ થઈ જાય છે, તો પછી તકસેવનથી જેની જઠરાગ્નિ મંદ સંદીપન થયેલી છે એવા મનુષ્યના સુકા અર્શ જતા રહે તેમાં શું આશ્ચર્ય !

હાશના સેવનથી ઓતોની શુદ્ધિ થઈ ઉત્તમ પ્રકારે જઠરાગ્નિ પ્રદાપ્ત થાય છે, અને તેથી ખાધેલા ખોરાકનું સારી રીતે પાચન થઈ તેમાંથી ઉત્તમ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી વાયુ અને કષ્ઠ જનિત સંગ્રહણી અને ઉદર રોગોમાં પણ અર્શની માફક હાશનો પ્રયોગ કરવો એ સર્વથા પ્રયોજનીય છે.

આ ઉપરથી લક્ષમાં આવશે કે વાયુ કિંવા કફના કોપથી થયેલી આંતરડાંની નબળાઈ કિંવા જઠરાગ્નિની મંદતાને અને તેના લીધે થયેલા અર્શ, ગ્રહણી, ખેંક, શુળ, ગોળો, અણ્ણ આફરો વિગેરે દરદોમાં તક સેવનનો પ્રયોગ હિતકર છે, પરંતુ પિત્તની વિકૃતિને લીધે

થયેલાં ચક્રતટ્કિ, અંધકોશ, રક્તાર્શ, આમ રક્તાતિસાર વિગેરે દરદોમાં હાથના પ્રયોગ જોષ્ટ્રએ તેવો ફાયદો કરતો નથી. અને તેથી તેવાં દરદોમાં હાથના બદલે આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં બતાવ્યા મુજબ કેવળ દુધ પીને રહેવાનોજ પ્રયોગ કરવો.

સંઝહણીના દરદમાં કેવળ હાથ, દુધ કે દહીં પીનેજ રહેવાના પ્રયોગની પ્રાચીન આચાર્યોએ તો ભલામણ કરી છે, પરંતુ આધુનિક રસવૈદ્યોને આવો એકાદ પ્રયોગ ચાલતો હોય તેવા સમયમાં તે દરદને નાશુદ કરવાના કાર્યમાં અનુકુળ થઇ પડે તેવી કટલીએક ઔષધીય બનાવટોનો પણ ઉપયોગ કરતા જણાય છે. આ બનાવટોમાં દુગ્ધવટી, તકવટી અને દધિવટી એવી ત્રણ પ્રકારની બનાવટો સાથે વાપરવાથી દરદીઓને જલદી ફાયદો થવાનો અનુભવ ધણાએક વૈદ્યોને આવેલો છે, અને તેથી તે બનાવટો અત્રે આપવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ.

દુગ્ધવટી—શુદ્ધ કરેલો હિંગજોઠ એક તોલો અને લવિંગ, અફીણુ, વછનાગ, જાયફળ તથા ધતુરાનાં શુદ્ધ બીજ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લેઇ ચૂર્ણ કરી વિજયાભાંગના રસમાં ખરલ કરી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓમાંથી દર રોજ સવાર, સાંજ એક એક ગોળી ખાવી અને તેના ઉપર માત્ર દુધ પીનેજ રહેવું, અથવા જો એકલા દુધથી ન રહેવાય તો સાડી બેખાનો મોજો ભાત અને દુધ ખાવાં. બીજાં કંઈ પણ ખાવું નહિ, શીદા અને પાણીનો તો તદન ત્યાગજ કરવો જેથી સોજા, કમજો, સંઝહણી અને ઝાડો, મરડો દુર થાય છે.

તકવટી—શુદ્ધ પારો એક ભાગ, ગંધક એક ભાગ, વછનાગ એ ભાગ, તામ્બરમ ચાર ભાગ, મંદુરમરમ ચાર ભાગ અને લીંડી પીંપરનું ચુર્ણ ચાર ભાગ લેઇ શાહજીરાના કવાથમાં ઘુટીને એક વાલના પ્રમાણમાં ગોળાઓ વાળવી.

દરરોજ સવાર સાંજ એક ગોળી હાથ સાથે લેવી અને તેના ઉપર કેવળ હાથ પીને રહેવું, મીઠું ખાવું નહિ, તેમજ પાણી પણ પીવું નહિ જેથી સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલાં દરદે દુર થાય છે,

દધિવટી—શુદ્ધ પારો, લાંગરાના રસમાં શોષિતો ગંધક (ગંધક તે શોષતી વખત ધીમાં ઓગાળ્યા પછી દુધના અદ્વે લાંગરાના રસમાં ઠારવો, શુદ્ધ હરતાલ, વછનાગ, મોરથુથુ, ચણકબાલા, તામ્બરમ, ખલખાપરીયું, સોના મુખ્મીની ભસ્મ અને લોહભસ્મ એ બધાં સરખા ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરી તેને નગોડ, માલકાંકણી, ઘોળા પુલની મલેહી, અરણી, અને ચિત્રાનાં મૂળીઆંના રસની લાવના દેઈ સરસવના દાણા જેવડી ગોઢીઓ વાળવી અને તેમાંથી સાત ગોળીઓ લીંડી પીંપરના ઉકાળા સાથે આપવી અને તેના ઉપર સાકર નાખેલું દહીં ખાવું, જેથી સંગ્રહણી અને જઠરાગ્નિની મંદતા દુર થાય છે.

ડાંભો, કાંટાળો ડાંભો.

સં. મારિષ, કંટકમારિષ, હિં. મરસા, નવડા, કટિનતીઆ,
મ. કાંટેલાજી, પોકળયાચી ભાજી, પાકાચી ભાજી, માટ, કાંટેમાટ,
ખં. કાંટાનટે શુ. ડાંભો, કાંટાળો ડાંભો, કાંટાળો ઢીમડો, લા.
Amarantus spinosus.

વિવરણ—આ વનસ્પતિની સાદો ડાંભો અને કાંટાળો ડાંભો
એવી બે જાત થાય છે, એના છોડવા ઢીમડાના છોડવાને મળતા
થતા હોવાથી ફેટલીએક જગ્યાએ તેને કાંટાળા ઢીમડાના નામથી
પણ ઓળખે છે. ચોમાસાની રતુમાં એના છોડવા પુષ્કળ પ્રમાણમાં
જગી આવે છે અને તે દોઢથી અઢી ફીટ જેટલા ઊંચા વધે છે,
તો પણ ફેટલીએક વખતે તે જમીન ઉપર છાતળાંની માફક પથરા-
યેલા પણ જોવામાં આવે છે, એમાંથી શાખાઓ ધણી નીકળે છે
અને તે લીલા કે જાંબુડી હાયા લેતા રંગની અને ચળકતી હોય છે.
એનાં પાંદડાં લાંબજોળ અને ઉપરની બાજુથી ઘેરા લીલા અને
નીચેની બાજુથી શીકા લીલા રંગનાં હોય છે. પાંદડાંઓના ખૂણામાં
તીખી અણીવાળા સીધા કાંટા આવેલા હોય છે. પુલો પીળાસ લેતા
લીલા રંગનાં અને સૂક્ષ્મ દંડનાં હોઈ પત્રકોણ તથા શાખાઓને
છેડે લાંબી નરમ લટના જેવી કલંગીઓના સ્વરૂપમાં આવેલાં હોય
છે તેમાં વચલી લાંબી કલંગીઓના થડ પાસે થોડી ટુંકી કલંગીઓ
પણ હોય છે, ફળો કાચાં હોય ત્યારે શીકા લીલા રંગનાં અને સૂકાય
છે ત્યારે ભુરા રંગનાં થઈ જાય છે. દરેક ફળમાં એક, એક બારીક
બીજ હોય છે જે ઘેરા, તપખરીઆ કે કાળા રંગનું હોઈ ધણું જ
લીસું અને ચળકતું હોય છે.

હાંભો શાક ભાજી તરીકે દરરોજના ખોરાકમાં વપરાતો હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તેો ડાંભાને મધુર, શીતળ, મળને રોકનાર, પિત્તનાશક, વાયુ અને ક્ષ્મને કરનાર, રક્તપિત્ત નિવારક તથા અગ્નિની વિષમતાને દુર કરનારો માનેલો છે, પરંતુ આર્યોષધિ સંખ્યા શોધખોળ કરનારાઓને એ ઉપરાંત તેના ખીન્ન એ ચમત્કારીક ગુણો અતુભવમાં આવ્યા છે તે સંખ્યા વર્ણન કરતાં ડીમક સાહેબ જણાવે છે કે:—

“ The authors of the Pharmacopœia of India regard the plant as a simple emollient, and inferior to many others, but recently the root has been found to be of great service in the treatment of gonorrhœa and eczeima. In gonorrhœa it is said to stop the muco-prulent discharge and all the concomitant symptoms, such as heat, scalding and general irritation.

“ ડાંભાકોપીઆ ઓફ ઇન્ડીઆ ” નો કર્તા આ વનસ્પતિને સાધારણ વેદના શામક અને ખીન્ન ધણું ઔષધોથી ઓછી ક્ષાયદાકારક માને છે, પરંતુ હાલમાં થોડો વખત થયાં તેનાં મૂળીઆં પ્રમેહ અને ખરબવાની સારવારમાં ધણું કામ કરનારાં માલમ પડયાં છે. પ્રમેહના દરદમાં એનો ઉપયોગ કરવાથી રસી વહેતી દુર યાય છે, તેમજ પેશાબની ઊંચુતા, જનનેન્દ્રિયનો દાહ (ખળતરા)

તથા મારવા વિગેરે આ દરદને લીધે થતા સઘળા ઊપદ્રવો પણ નાશુદ થાય છે.

“ઝાગ્મે મેટરીયા મેડિકા” ના કર્તા ડૉક્ટર આર, એન, ખેરી જણાવે છે કે:—

The root is given in combination with other astringents in menorrhagia and in gonorrhoea, Its ashes are used for the same purposes as the ashes of Aghada, a paste of which is applied in eezema.

એનાં મૂળીઆં ખીજ ગ્રાહી પદાર્થો સાથે મેળવીને રક્તપ્રદર અને પ્રમેહમાં આપવામાં આવે છે. અધેડાના છોડવામાંથી કરવામાં આવેલી રાખ જે જે કાર્ય સાદું વપરાય છે, તે, તે કાર્યોમાંથી આની રાખ પણ વપરાય છે. વળી એ રાખને પાણી સાથે ઘુંટીને તેનો ખરજવા ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે.

ઉપરના બે લેખો વાંચ્યા પછી એનાં મૂળીઆંના ઊકાળાને અમારા તરફથી પણ પ્રમેહના કેટલાએક દરદીઓ ઉપર ઉપયોગ કરી જોતાં તેમાં મુત્રલ, શેયલ, ગ્રાહી અને વિપહર ગુણો રહેલા છે એમ અનુભવમાં આવ્યું છે, કેમકે એના ઉપયોગથી પેશાબ છુટથી ઊતરે છે, મૂત્ર નળીનો સંકોચ દુર થાય છે, પેશાબની ઊંચુતા તથા જનનેન્દ્રિયનો દાહ શાન્ત થાય છે, રસી આવતી બંધ પડે છે અને પ્રમેહનું વિષ શાન્ત થઈ દરદીને આરામ થાય છે. આ રીતે આ ઔષધિ પ્રમેહના દરદ ઉપર ઊત્તમ કાર્ય કરી શકે છે, અને

તેથી આ દરદ ઉપર સુખડનું તેલ, ચલુક્યામનું તેલ, કેપિયા
 ઝાંઘલ કે એવીજ ખીજ મોઢા મૂલ્યે મળતી વસ્તુઓ વાપરવા
 કરતાં કુદરતના લાંડારમાંથી મફત મળતી આ ઔષધિનો ઉપયોગ
 કરવો એ ગરીબોના માટે અત્યંત ફાયદાકારક છે.

દાદરા. (વેંછીકાંટો).

સં. અરિષ્ટ મંજરી, હિં. ખોખલા, ખોઠાલા, કુપિય, મ.
 ખોખલી. કુપી, ખાજોટી, બં. મુક્તવર્ણી, ગુ. દાદરા, વેંછીકાંટો
 લા. *Acalypha Indica*.

વિવરણ—દાદરાના છોડવા ધણીખરી જગ્યાએ બારે માસ
 જેવામાં આવે છે, તેપણુ એમાસમાં તે વિશેષ જાગી આવે છે.
 આ છોડવા એકથી ત્રણ ફીટ જાંયા વધે છે. એની ડાંડી ધણું કરી
 પાતળી અને સીધી વધેલી હોય છે અને તેમાં વિશેષ શાખાઓ
 નીકળેલી હોતી નથી; પરંતુ કાષ્ટવાર તેમાં જતરાતર ન્હાની થતી
 શાખાઓ નીકળેલી હોય છે તેથી એનો છોડવો જુમર જેવો ભરા-
 એલો દેખાય છે. એનાં પાંદડાં મધ્ય ભાગેથી પહોળાં અને બન્ને
 છેડે જરા સાંકડાં થતાં હોય તે એકથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને
 ગાા થી ૨ાા ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાંદડાંની કોર સૂક્ષ્મ ઘાંતા-
 વાળી હોય છે, પરંતુ ડીંટડીની નજીકમાં અખંડ હોય છે. એની
 ડીંટડી ૨ થી ૩ાા ઇંચ લાંબી અને સીમડાની સળી જેવી પાતળી
 હોય છે. એનાં ફુલો સૂક્ષ્મ, પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં અને ફળો

એરંડાનાં ફળોની માફક ત્રણ ખાંચીઆવાળાં હોષ્ટ કદમાં ગા લાઇન વ્યાસનાં હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર સફેદ વળતી ફવાટી હોય છે તેમજ એમાંથી એરંડા જેવી અણુગમતી વાસ નીકળે છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ ઔષધિના ગુણદોષ વર્ણવવામાં આવેલા હોય એમ જણાતું નથી, તેથી દેશી વૈદ્યો તરફથી તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો નથી. માત્ર કેટલાએક મામડીઆ લોકો તેનાં પાંદડાંના રસનો દાદર ઉપર ચોપડવામાં ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ આ દેશમાં થતી વનસ્પતિઓના ગુણદોષો સંબંધિ ખારીડીથી શોધખોળ કરનારા વિદેશી વિદ્વાનોને તેમાં કેટલાએક જિતમ ગુણો માલમ પડ્યા છે અને તેથી તે ગુણોનું વર્ણન કરતાં ડોક્ટર ડીમક જણાવે છે કે:—

The expressed juice of the leaves is in great repute, where ever the plant grows, as an emetic for children, and is safe certain and speedy in itsaction like The cacuanha, it seem to have little tendency to act on the bowels or dispress the vital powders, and it decidedly increases the secretion of the pulmonary organs. The dose of the expressed juice for infant is a tea spoonful.

આ છોડવાઓ ન્યાં આગળ થાય છે ત્યાં આગળ એનાં પાંદડાંનો રસ ખાળકોને ઊલટી કરાવવાને માટે ધણો જણાવે છે.

અને તે આશ્પીકાક્યુઆનાની માફક સહીસલામત, ખાત્રીબંધ અને તત્કાળ અસર કરનારો છે, વળી તેમાં આંતરણ ઉપર રેચક તેમજ હૃદય ઉપર શામક અસર કરવાની પણ કંઈક પ્રકૃતિ રહેલી છે, અને તે ફેફસાંના પ્રવાહને મજબુત રીતે વગારે છે. આળકોના મટે તેના રસની માત્રા એક ચાહા પીવાના ચમચાપુર છે. એકાનોમિક પ્રોડૂક્ટ ઓફ ઇન્ડીઆ નામે વિખ્યાત ગ્રંથના કર્તા ડોક્ટર વૉટ સાહેબને આ ઔષધિ સર્વાધિ લખતાં સરખ્યન ક્રીગેડ જણાવે છે કે:—

In asthma and bronchities I have employed it with benefit both for children and adults.

દમ અને કંડનળીના સોજાથી બિતપન્ન થયેલી ખાંસીના દરદમાં મેં તેને આળકો તેમજ મોટાં મનુષ્યોમાં સારા ફાયદા સાથે વાપર્યું છે.

આખ્યે મેટરિયા મેડિકાના કર્તા ડોક્ટર આર, એન ખોરી જણાવે છે કે:—

Cathartic emetic expectorant and vermifuge, The infusion with a little garlic is used to expel worms in children, The decoction is safe; speedy and sure laxative and emetic like senega or The cacuanha. It increases the pulmonary secretions but does not cause any deprivation of the vital powers; given in pulmonary.

tuber culosis, croup, asthma, and bronchites of children.

આ ઔષધિ ઝાડો સાદુ લાવનાર, ઝિલટી કરનાર, કફને બહાર કાઢનાર અને કૃમિદ્ર છે, થોડાએક લસણ સાથે એનો ચાહ! બનાવીને બાળકોના કૃમિ દુર કરવાને માટે વપરાય છે.

બાળકોની ફેફસાંની ચાંદીઓ, કુકડીઆ ખાંસી, દમ અને કંઠનળીના સોજામાં આપવાથી એનો ઝાકાજો સહીસલામતી બરેલો, ખાત્રીવાળો, તરતજ અસર કરનારો, ઝાડો સાદુ ઝિતારનારો અને ઝિલટી વાટે કફ બહાર કાઢનારો તેમજ આઠપીકાકયુઆના અને સેનેગાની માફક કફને હરનારો ધલાજ છે. જો કે તે ફેફસાંમાંથી કફનો પ્રવાહ બહાર નીકળવાની ક્રિયામાં વધારો કરે છે, પરંતુ અવતત્તરનો ઘટાડો થાય અર્થાત્ હૃદયની ગતિ નબળી પડે એવું કંઈ પણ કારણ ઉત્પન્ન કરતો નથી.

આ બધા ઉપરથી જણાય છે કે ન્હાનાં બાળકોની ખાંસી, દમ અને ઝાકા માટે આ એક ઝિતમ ઔષધિ છે માટે વૈદ્યોએ તેનો છુટથી ઉપયોગ કરી અનુભવ લેવો ઘટે છે.

“ ઇન્ડીઅન લેન્ટસ એન્ડ ડ્રુગ્સ ” ના કર્તા ડૉ. નાડકર્ણી સાહેબ તેના આ બધા ગુણો વર્ણવવા ઉપરાંત વળી વિશેષમાં જણાવે છે કે—

Haskins treat cases of acute mania in early stages by the following mode; Take of one ounce of fresh juice of the leaves and dissolve

in it six grains of common salt; drop a little of this mixture in both nostrils every morning and then place the patient under cold shower baths for three mornings regularly; this causes a quantity of mucus and other matter to escape from the nostrils.

હકીમો થોડાજ દિવસો થયાં થયેલી એટલે નવન થેલજાની પ્રાથમિક સ્થિતિની સારવાર નીચે મુજબ કરે છે.

આ ઔષધિનાં પાંદડાંનો રસ એક અઘોળ લેઈને તેમાં ૬ ધણી-આર ખાવાનું સાદું મીઠું ઓગાળવું. પછી દરરોજ સવારના બન્ને નસકોરામાં આ મિશ્રણ થોડુંએક નાંખવું, અને પછી દરદીના માથા ઉપર વર્ષાદના જાપટાની માફક પડે એવી રીતે ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરાવવું. આ પ્રમાણે બરાબર રીતે ત્રણ રોજ સવારના કાંવું જેથી તેના નાકવાટે મગજમાં એકઠો થયેલો દોષ કદ સાથે નીકળી જઈ આરામ થાય છે.

પટોળ.

સં. પટોળ, તિક્ત, હિં. ક. વે પરવલ, બં. તિલ પસેતા, મ. કડુ પડરળ, ગુ. કદવાપટોલ, આંબ ફટામણી, લા. *Trichosanthis Cucumerina*.

વિવરણ—આંબ ફટામણીના વેલા ચોમાસે ધણા જેવામાં આવે છે, તેમાં પાંદડાંની સખી ખાનુએ કીણા તાર જેવા તંતુઓ-

માં ગુણનાં નીકળે છે, જેઓની મદદથી નજીકનાં ઝાડવાને પકડી તેઓના ઉપર વેલા ચડી જાય છે. એનાં પાંદડાં દોઢથી પાંચ ઇંચ લાંબાં અને ત્રેથી છ ઇંચ પહોળાં હોય પાંચથી સાત પૂંખીઆવાળાં હોય છે. એમાં આવણુ, ભાદરવે ધોળાં રંગનાં ફુલો આવે છે, જે એક ઇંચ વ્યાસનાં અને અણુગમતી વાસવાળાં હોય ધણું કરી સવારના બધડે છે. ફળો કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં અને પાકે છે ત્યારે સિંદુરીયા રાતક રંગનાં થઈ જાય છે, ફળો ઉપર ઝીણી ધોળાં છાંટણી અને દશ, કે બાર ધોળાં પટ્ટી કે લીટીઓ હોય છે, જે યજના મથાળે તેની અણીની ઉપર એકઠી થાય છે. ફળોનો આકાર વાડકારેલાં જેવો હોય છે, પરંતુ તે લીસાં અને બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં લાંબી અણીવાળાં હોય દોઢથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને ૦૧૧ થી દોઢ ઇંચ પહોળાં હોય છે. એના આખા વેલામાંથી એક જાતની અણુગમતી કડવાસ લેતી વાસ નીકળે છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન નિઘંટકારોએ પટાળને તીખી, દરતને બિતારનાર, ગરમ, કડવી, મળને ભેદનાર, પાચક, અગ્નિ પ્રદીપક તથા પિત્ત, કફ, અચ્ચ, કોઠ, લોહી બિગાડ, તાવ, દાહ, તપા, બિદર રોગ, વ્રણ, વિષ અને ત્રિદોષશામક માનેલી છે, તેમાં પણ એનાં પાંદડાંમાં પિત્તને સમાવવાનો, મૂળીઆમાં રેચક, વેલાઓમાં કફનાશક અને ફળોમાં સારક તથા ત્રિદોષ શામક અર્થાત્ વાયુ, પિત્ત અને કફને પોતપોતાના સ્થાનકમાં સ્થાપન કરવાનો ગુણુ મૂખ્ય લાગે રહેલો છે એમ માનેલું છે અને તેથી એનાં મૂળીઆં અને ફળો જુલાય દેવાના કામમાં ખીજ દવાઓ સાથે મેળવીને વપરાય છે. મળનો સ્વરસ જેમ ધણો રેચક મનાય છે, તેવીજ રીતે

પાંદહાંને સ્વરસ વમન કરાવનારી અસરવાળો અણાય છે અને તેથી જે દરદોમાં ઊલટી કરાવવાની અગત્ય જણાય છે તેમાં આપવામાં આવે છે. આ ઔષધિમાં રક્તશોષક ગુણ હોવાથી વિન્ડોટક ઉપ-દંશ અને લોહી વિકારનાં બીજાં દરદોમાં પણ જેમ તેના ઉપયોગ થાય છે, તેવીજ રીતે જ્વરદ્વ ગુણ હોવાથી એના એક ૩૦ બાર વેલાએનું ચૂર્ણ અને તેટલાજ ધાણાને રાત્રિએ બાર તોલા પાણીમાં બીંબવી રાખી સવારના તે પાણી ગાળી લેખને પછી તેમાં મધ નાંખી તેના એ ભાગ કરી એક ભાગ સવારે અને બીજા સડે પી-વાથી નહિ ઊતરતા હઠીલા તાવે! પણ ઊતરી જાય છે.

આ ઔષધિ અનેક દરદો ઉપર કાયદો કરનારી હોવાથી પ્રાચીન આયુર્વેદોએ જુદાં જુદાં દરદો ઉપર તેની જે વિધિવિધ બનાવટો નિર્માણ કરી છે, તેઓ પૈકી નીચે અતાવેલી સૂખ્ય છે.

૧. પટોળાટક ચૂર્ણ—પટોળ, દરડે, બહેડાં, આમળાં, લીં-બડાની અંતરછાલ, ચરીયાતું, ખેરનાં છાલ અને બીજાની છાલ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. માત્ર દર ટાકમે ૧ થી ૧૦ તોલા.

૨. પટોળાદિ ક્વાથ—પટોળનું પંચાંગ, ઉવ્વન, દેવદાર, દરડે, બહેડાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, નામરમેથ, જેહીમધ, મળો અને અ-રડુસી એ બધાં સરખા ભાગે એકઠાં કરી તેમાંથી ચાર તોલા લેઈ એસક તોલા પાણી સાથે ઊકાવતાં આઠ તોલા પાણી ખાંડી રહે ત્યારે ઊતારી મળી લેઈ દર વખતે ચારથી આઠ ૩૦ બાર જેટલું પાવું.

આ ઉકાળો રાત દિવસ નહિ ઊતરતા તાવમાં ઉપયોગી છે.

એટલું જ નહિ પરંતુ તે શેષા, તરીઆ, એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે ઠાઠ વાદને કિંવા એમને એમ આવતા ખીજ વિષમજ્વરો ઉપર પણ વપનાય છે. પટોળાદિકવાથ તેમજ પટોળાષ્ટક ચૂર્ણ મરમ જળ સાથે લેવાથી સારી પેઠે રેચ લાગે છે અને તેથી કમજો, બ-રોળ, હીવરનો વધારો વિગેરેમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી ઉત્તમ પરી-ણામ આવે છે. વળી પટોળાષ્ટક ચૂર્ણમાં મજો મેળવી તેનો ઉકાળો કરી તેમાં ગુમગ એમવીને પીવાથી શરીર ઉપર ડુટલા ઉપદંશની ક્રુદ્ધ બેસી જાય છે.

૭ પટોળાદિક ક્વાથ નંબર ૨—પટોળના પાંદડાં મજોના વેલા, નાગરમોથ, ચરીઆણુ, હીંબડાની અંતરકાલ, ખેરસર અને અરકુસીનાં મૂળીઆની છાથ એ બધાં સરખે બાગે લેઈ રીતસર ઉકાળા તૈયાર કરી દર ટાઇએ ચાંદી આડ તોલ પીવે.

આ ક્વાથમાં લોહીને શુદ્ધ કરવાના તથા તાવને ઠરવાના ઉ-ત્તમ ગુણો સમાએલા છે, અને તેથી મડ, ગુમડ સાથેના તેમજ ખીજ ક્રુદ્ધી નીકળતા તાવોમાં અત્યંત અસરકારક ઉપાય મનાય છે.

પટોળાદિક ક્વાથ નંબર ૩—પટોળનું પંચાંગ, મજો, ના-ગરમોથ, અરકુસી, ધમાસો, ચરીઆણુ, હીંબડાની અંતરકાલ, કડ્ડ અને ખડસલીઆ એએનો ઉકાળો કરીને પીવાથી શીત ના દાણા કાચા હેચ તો તે સખી જાય છે અને પાકા થયેલા હોય તો સુકાઈ જાય છે શીતજનો તાવ શાન્ત કરવાને તેમજ દાહ, જ્વર, રતવા અને પીત્તના અધિકતાવાળાં મણો નાણુદ કરવાને માટે એનાથી ઉત્તમ ખીજું આપક નથી.

પટોલાદિ ચૂર્ણ—પટોળનાં મૂળ, હળદર, વાવડીમનાં મીંજ, કપીલો, હ-ડે, બહેડાં, આમળાં એ દરેક બે, બે ભાગ, તજ અને મળીનાં મૂળ એ દરેક ત્રણ, ત્રણ ભાગ તથા નસોતરનાં મૂળની છાલ ચાર ભાગ લઈ ખાંડી વજ્રભાગ ચૂર્ણ કરવું.

આ જળ રેચક ઔષધ છે અને તે દસ વાર વાલ જેટલો લેઈ ચાર તોલા ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી કમજો, જળોદર, સોજા વિગેરે દંદોમાં જિતમ પ્રાયદો થાય છે. જ્યાં સુધી આ ઔષધનું સેવન ચાલતું હોય ત્યાં સુધી ખોરાક વહન હલકો એટલે કાંઈ ભાત કે એસામણ જેવોજ વાપરવો જોઈએ.

પટોલાદિ વમન—પટોળનાં પાંદડાં, અરડુસી, લીંબડાની અં. તરછાલ, ઘોડાજળ, આકડાના મૂળની છાલ અને મીંટોળનાં મૂળ એએને ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું.

આ ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા જેટલું લેઈને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી જિલટી થઈ તેની અંદર કઠ અને પીત નીકળી જાય છે.

શોધન ચૂર્ણ—પટોળનાં મૂળ, મેથ, દરડે, બહેડાં, આમળાં, મીંટોળનો ગવ, પરજનાં ખીજ, ગરમાળાનો ગોળ, ઈદ્રજવ, સાત-વીણની છા. ઉપવેટ, કુકડવેલનાં ફળ, દારૂદગદર અને સરસવ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈને ચૂર્ણ કરવું અને તેમથી દર ટાકમે ૦૧ થી એક ૩ વાર જેટલું લેઈ ગરમ પાણી સાથે પીવું જેથી કાંડો તથા ઉલટી થઈ સામડીનાં દરદો, કોહ, સોજા, પાંડુરોજ, મેલેરીઆનો તાવ વિગેરે નાશુદ થાય છે.

પીલુડી.

સં. કાકભાચી, વાયસી, હિ. મહાય, કવૈયા, મ. લઘુકાવળી
ગુ. પીલુડી પોપડી, બં. ગુડ કાગાઇ, લા. Solanum Nigrum.

વિવરણ—પીલુડીના છોડવા ચોમાસે ધયા ઉગી આવે છે, અને કેટલીએક જગ્યાએ તે ખારે માસ પહુ જંગલમાં આવે છે એ છોડવાઓ એકથી ત્રણ ફુટ ઊંચા વધતા હોઇ તેની શાખાઓ મરચી, રીંગણી કે ધંતુરાની શાખાઓની માફક આડી અવળી નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં મરચીનાં પાંદડાંને મળતાં હોઇ કુલ સદમ ધોળા રંગનાં અને ફળ ગોળ વટાણા જેવડાં હોયછે, જે પાકે છે ત્યારે રાતાં અને કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. આ છોડવાઓ દરેક સ્થળે થતા હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને કેટલાએક સ્થળોએ “ટીલમડી” ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

ગુણદોષ—પીલુડીમાં સોળને ટાળવાનો, મૂત્રલ, સારક અને સ્કતશોષક ગુણ સમાએલો છે, અને તેથી તે સોળ, શુળ, કક, અર્ધ કોઠ વિગેરેમાં ઉપયોગી છે, એવું પ્રાચીન નિબંધોમાં કહેલું છે તથાપિ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવાની યથાર્થ જ્ઞ મને એ વાત એ અંધમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવેલી નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટી સંબંધિ શોધમાળ કરનારા આધુનિક વિદ્વાનો જણાવે છે કે:—

પીલુડીનો રસ કાઢી તેને માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં જ્યારે તેનો લીલો રંગ બદલાઇને લાલાશ પ તો બદામી રંગ થઇ જાય ત્યારે ઉતારી ગાંધી લેઇ પદરથી વીસ તોલા જેટલો પાવાથી

જળ રચક, જીવાણી અને મૂત્રલ અસર કરી લીવર એટલે ક્લેબનું વધારો થવાના જીવાણી અને દરદને દુર કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે સ.ધે હાટેડીઝીઝ એટલે હલોગ હોય તો તેમાં પચ્ચ ફાયટો થાય છે, વળી એના ઉપયોગથી બરોળનો વધારો તથા આખા શરીરે ચડલા સોજા પણ દુર થાય છે. આ પ્રમાણે તબીબ કરવામાં આવેલો રસ નહાના પ્રમાણમાં એટલે અઢીથી પાંચ તોલા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો તે રક્તશોષક અસર કરી આખા શરીરે ફેલાવેલા બરજવાના બાધિને તથા ઉપદંશ એટલે ગરમીના દરદને દુર કરે છે. તેનામાં રહેલા મૂત્રલ ગુણને લીધે તેમજ લોહી અને પેશાબમાં એકલા થએલા કારોને ગાળી લોહીને શુદ્ધ અને પુષ્ટ કરવાની શક્તિ હોવાને લીધે દેહને રોગથી મુક્ત કરી દીર્ઘાયુ આપનાર ઔષધો કે જે રસાયનના નામે જાણાય છે તેઓમાં એને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવી છે અને તેથીજ એને પ્રાચીન ચિકિત્સકાએ “ રસાયનરા ” એટલે રસાયન ઔષધોમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગુણ પ્રકાશિત સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે અને તે યથાર્થ જ છે, કેમકે તેનો વિધિસર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે સંધિવા, માંડીઓ વા, જળોદર, પ્રમેહ, કફ, સોજા, અર્શ કોહ, બરોળ અને લીવરના દરદોમાં ઊત્તમ ફાયટો બતાવે છે. વળી એમાં સોજા ઉતારવાનો, જળરચક, અને વેદના કામકે ગુણ રહેલો હોવાથી વધરાવળ અને અંડકોશના વેદનાયુક્ત સોજાના દરદમાં તેના રસનો લેપ કરવામાં આવે છે અને રવેદલગુણને લીધે તાવની બિમારીમાં તેમજ એક્ટોરીઆ નામના જંતુનો નાશ કરવાની શક્તિના લીધે ક્ષયના દરદમાં તેના ફળ અને કુલોનો ઊકળો આપવામાં આવે છે.

આ સિવાય તેમાં ખીજ એ મદાન ગુણો રહેલા છે. જેઓ પૈકી એક ખાસ ચમત્કારીક ગુણુ તો એ રહેલો છે કે ઝેરી જાંદર કરડવાથી આખા શરીરનું રક્ત વિષમય થઇ અત્યંત પીડા કારકને જાંદરવાનો વ્યાધિ ઊત્પન્ન થાય છે તે આ વનસ્પતિના સેવનથી અજબ રીતે નાશુદ થાય છે. આ દરદને માટે એનો રસ શરીરે ચોપડવાથી તેમજ દશ તોલા પાણીમાં તેટલીજ સાકર અને એ તોલા રસનાંખી સવારે તથા એજ પ્રમાણે સાંજે પાવાથી આઠ, દશ દિવસમાંજ દરદ તદન નાશુદ થઇ જાય છે.

ખીજે ગુણુ એ સમાએલો છે કે એના ફળને ધી સાથે મેગરી તેનો ધુમાડો આંખને દેવાથી જાંતુઓ દુર થઇ પિલ્લરોગ દુર થાય છે.

બાવળ.

સં. આલા, અર્જૂર, બખ્ખૂલ હિં, અખૂર, ઝાંકર, મ. બાવળ, બાલૂળ, ઇ. Acacia tree, લા. Acacia Arabica.

વિવરણુ—આ દેશમાં બાવળની અનેક જાતો થાય છે, તેમાં બાવળ, તત્રબાવળ અથવા તો ઢેડ બાવળ, રામબાવળ વગેરે જાતો મુખ્ય હોઇ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી વિશેષ વિવરણુની જાંદર નથી.

ગુણુ દોષ અને ઉપયોગ—બાવળમાં ઝાડો, મરડો, રક્તા-વિત્તાર, ક્ષ, ખાંસી, પિત્ત, દાહ, વાયુ અને પ્રમેહને નાશુદ કરવાના ગુણો રહેલા છે એમ નિષ્કોટમાં કહેલું છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ

સર્વાધિ શોધ ખોળ કરનારાઓને આ અને એ ઉપરાંત અન્ય જે જે ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

સુવારોગનું અમૂલ્ય ઔષધ—રેવરન્ડ જ્ઞેન મંગારામ જી-
ણુવે છે કે વિનાયતી ખાવળની અંતર છાલ દરરોજ સવારે તથા
સાંજે એક એક તોલો લેત તેમાં કાળાં મરીઆંના ત્રણ પાણા મેળવી
ચૂર્ણ કરીને પીવાથી અને ખોરાકમાં માત્ર ગાયનું દૂધ અને બાજરી-
નો રોટલોજ ઉપયોગમાં લેવાથી સુવારોગની બચકર સ્થિતિમાં સપ-
ડાએલી સ્ત્રીઓ પણ બચી જાય છે.

શ્રીકંઠશુરિ નામના એક યતિ જણાવે છે કે તલ ખાવળના
મૂળની છાલ દર દાઢમે ના તોલો પાણી સાથે લસંટી તે પાણી
માગી લેકને દરરોજ સવારના પીવાથી વધરાવળનું દરદ દુર થાયજે,
એટલુંજ નહિ પરંતુ જેને હડકાયું કુતરું કરકયું હોય તેને પહેલા
દિવસથી માંડીને ચાલીશ દિવસો સુધી આ ઉપચાર ચાલુ રાખવાથી
હડકવા દાલતો નથી એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

દેશી ખાવળની અંતર છાલ બે તોલા, મજ્જ એક તોલો, કદ
છાલ એકતોલો, નાગકેશર એક તોલો મુંઠ એક તોલો, ધાણા એક
તોલો, સખડ એક તોલો, પીપગાની કુણી ટીથીઓ એક તોલો,
નાગરમોય એક તોલો, અને ઘાળા ધરનાં મૂળ એક તોલો લેક
અધકચરાં ખાંડી બસેર પાણી સાથે ઉકાગતાં દસ તોલા પાણી આપી
રહે ત્યારે ઉતારી માગી લેવો આ ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી સખળી
જાતના અતીસાર એટલે જાડાના દરદને, ગુમળ સાથે પીવાથી
ઉપદંશ એટલે મરમી, ચાંદી, છાણુનો તેમજ બીજાં યોગ્ય અનુ-

આનો સાથે પીવાથી આંખોની ગરમી, મહોંડાનો પાક, દાંતનાં દરદો, તેમજ હાથ, પગનાં તળીઆંની બળવા અને પ્રમેહને ટાળે છે.

કર્કી દ્રવ્ય—ખેરસાર, ઉપલેટ, કાકડાશીંગ, જેઠીમધ, હરડેદળ, સવિગ. સુંદ, મરીઆં, લીંડીપીંપર, અતિ વિખની કળી, જવાસા, ગળોસત્વ, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, બહેડાં અને વરીઆળી એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ બધાની બરાબર ખેસાર મેળવી તેને દાડમના ફળની છાલનો ઉકળો, ભેયરીંગણીનો કવાથ, જેઠીમધનો શીરો, આદાનો રસ, બાળી અંતર છાલનો ઉકળો અને અરદુશીનાં પાંદડાંનો રસ એ દરેકની સાત, સાત ભાવનાઓ દેઈ પછી તેની ગોળીઓ બનાવવી, આ ગોળીઓને મુખમાં રાખવાથી ગરમીની, શરદીની તેમજ દરેક જાતની હડીલી ખાંસીઓ દૂર થાય છે.

નેત્રરોગ હરિવર્તિ—આવળનાં પરડીઆને અધકચરા ખાંડી આળતાં તેમાંથી જે કોટ જેવું ઉત્તમ બારીક ચૂર્ણ નીકળે તે ચાર રૂ. બાર લેઈ તેમાં બે આનીબાર મોરચુથુ મેળવી દારૂડીઆ એખરાના દુધમાં ખરલ કરી તેની મમ જેવડી ગોળીઓ અથવા તે બકરીની લીંડીઓ જેવી વાટોં બનાવવી. જે દુધના એક ટીંપા સાથે જીવારના દાણા જેટલી ઘસી સવાર, સાંજ આંખોમાં આંજવાતું જરી રાખવાથી દુઃખવા આવેલી આંખો ટુલુ, પડળ, ખીલ, તાપોડીઆં, આંખ અશ્રુઆવ, દાહ, વાખદ વિગેરે દૂર થાય છે.

બંગશેન જણાવે છે કે—

વન્બુલ્લસ્યત્વચં શ્રેષ્ઠાં ક્વાથયેત્ સલિલેનતુ ॥

પુનઃખ્વેત્ ક્વાયન્તુ યાવત્ સન્નિવૃત્તપાપ્તમ્ ॥

તત્ પિવેત્ તદ્ગ સંયુતં તદ્ગ મોજી મિતાશનઃ ॥

નિહન્યાદાશુ યોગોઽયં જલોદરમપિ ધ્રુવમ્ ॥

આવળની અંતરછાલનો પાણી સાથે ઘવાય કરીને પાણીને ગળી
લેઈ ફરીયા લક્ષણતાં બ્યારે રાખડી જેવો ઘટ થાય ત્ય રે ઉતારી
લેઈ છાશ સાથે પીવો અને તેના ઉપર કેવળ છાશનોજ આહાર
રાખવો. આ પ્રમાણે વર્તવાથી જળોદર સુધીના તમામ ઉદર રોગો
શીઘ્ર નાશુક થાય છે.

મરચાં.

સં. કંટુરીરા, તીક્ષ્ણા. હિ. લાતમિચિં, મ. મિરચ, બં.
લંકા, લંકા મરચ, ઈં. રેડ પેપર, ચીલી, લા. Capsicum
Annum.

વિવરણુ—મરચાં એ દરરોજના મસાલાની ચીજ હોવાથી
સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુદેષ, અને ઉપયોગ—મરચાંનો દેશીવૈદ્યો તરફથી ઔષધ ત-
રીકે વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય એમ જણાવું નથી વળી કેટલા-
એકનું એમ માનવું છે કે મરચાં એ હાલમાં થોડાજ સમય ઉપર અમેરિ-
કાંથી આવી આ દેશમાં દાખલ થયેલી નવિન ચીજ છે જેથી તેના
મુજુ દોષ મુના વૈદ્યકમાં ગ્રંથોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ
તેઓની આ માનિનતામાં મુજુ ભરેલી છે, કેમકે ચરક સંહિતા દસ્તાં
મજુ પ્રાચીન કાળમાં રચાએલી આત્રેય સંહિતામાં મરચાંના જે મુજુ
દોષ વર્ણવવામાં આવેલા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મરચાં

એ એક વિદેશથી આવેલ નવિન વસ્તુ નથી, પરંતુ એક પ્રાચીન કાળથી અર્થોના વ્યવહારમાં વપરાતી પરીચીત ચીજ છે.

આત્રેય સંહિતામાં મરચાંને અગ્નિજનક, ક્ષુદ્ર દાહકારક અને અભૂર્ણ વિધુચિકા, કારણ વણુ, તન્દ્રા, મોહ, પ્રલાપ, સ્વરભેદ તથા અરૂચિ નાશક, ક્ષુદ્રનાશક માન્યાં છે. અને તે ઉપરાંત વળી તેનો એ શુભ કથવામાં આવ્યો છે કે—

નરં લુપ્ત ધરં ક્ષીણં સન્નિપાનનિપીડિતમ્ ॥

નષ્ટેન્દ્રિય ગણં તીક્ષ્ણા મૃત્યોરાકૃપ્ય જીર્યેત્ ॥

જેની જવાની, સામગ્રવાની અને ખોલવાની પ્રતિબંધો નાશ પામી મધ હોય, તેમજ નાડી પણ કુબ્ધી મધ હોય એવા સન્નિપાતના દરદીને મૃત્યુના મુખમાંથી છોડાવીને મરચાં શુભદાન આપે છે.

મરચાંનો આ અમુલ્ય શુભ આજકાલના શુભરતી વૈદ્યોને સંપૂર્ણ રીતે માહિત હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે આવા પ્રસંગે તેઓના તરફથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ અંગણા તરફના કવિરાજો તેનો છુટથી વ્યવહાર કરે છે, અને તેથી તેઓના પામેથી આ વાતની માહિતી મેળવ્યા પછી વિદેશી શોધકો પોતાના ગ્રંથોમાં જણાવે છે કે—

It is given in delirium tremens in large doses with good results, also in opium habit.

સન્નિપાતની ભ્રમંકરતામાં તેમજ અશીશુતું વ્યસન છોડાવવાને માટે તે મોટા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે છે અને તેનું સાર પરિણામ આવે છે.

કાલેગ વિગેરે ખીજાં દરદમાં તેના કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે સંબંધિ લખતાં જણાવે છે કે:—

With a-safetida and camphor it is used in the form of pills in cases of cholera; It is useful in dyspepsia and flatulence; pills made of equal parts of capsicum, rhubarb and ginger are used; with citriona it is useful in intermittent and lhergic affection and also in atonic gout and in advanced stages of rheumatism.

કાલેરાના દરદમાં તે કિંમ અને કપુરના સાથે ગોળીના રૂપમાં વપરાય છે. અજર્ણ અને વાયુના આધારમાં મર્યાં, રમાયં અને સુંદ એ સરખા ભાગે લેખને કરેલી ગોળીઓ ઉપયોગી છે અને સીન્કોના કે કિવનાઇન સાથે તે ઇન્ટરમીટન્ટ ફીવર (એકતરીઓ તાવ). સીસું કે મુરદારશીંમ ખાવાથી થયેલો વિકાર, માકટ અને સંવિવાની આગળ વધેલી રિચતિનાં ઉપયોગી છે.

આ ઔષધિઓ સંબંધિ શોધખોળ કરનારાઓને તો તેના ઉપર મુજબ ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સંબંધિ શોધખોળ કરનારાઓને તેનો એક અદમુત ગુણ અનુભવમાં આવ્યો છે તે એ છે કે—

દાંતમાં કોતર પડવાથી દાંડ અત્યંત દુ:ખતી હોય અને કોઇ પણ ઇલાજથી બંધ ન થતી હોય તો એક સારું પાકું દાલ મરચું

લેખને તેવું દીકું તેમજ અંદરનાં પીગ કાઢી નાંખ્યા પાદ પાકો રહેલા ભાગને પાણી સાથે વાટીને કપડામાં નાંખી દાખીને રસ કાઢવો. આ રસનાં જે તરફની દાઢ દુઃખતી હોય તે તરફના કાનમાં યોડાંક ટીપાં નાંખવાથી તરતજ દરદ દુર થઈ જશે.

મરચાનો રસ કાનમાં નાંખવાથી બળતરા બળે છે તે યોડીવારમાં ચાન્તી થઈ જાય છે. પરંતુ કદાચ જલસી શાન્ત ન થાય અને દરદીથી સહન ન કરી શકાય તો યોડીએક પાંદ પાણી સાથી ઝો-ઝાળીને તેનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવા જેથી તરતજ બળતરા શાન્ત થઈ જશે.

મીઠાળ.

સં. મદન, હર્ડન, હિં. મૈન દલ, કર્કર, મ. ગેલ, બ. મ. ચના કાંટાર માદ, ઇ. ઇનિટિક નટ, લા. *Randia dumetorum*.

વિવરણ—મીઠાળનાં ફળો લગ્ન પ્રસંગે હિંદુ લોકોમાં વર, કન્યાના હાથે માંધવામાં આવતાં હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—મીઠાળમાં ઊંચટી લાવવાનો, સોજાને ટાપવાનો તથા ગ્રાહી મુક્ત રહેલો છે અને તેથી તેનો શસ્ત્રી સળેખમ, કક, વિઘ્નિ નામની ગાંઠ, સોળ, વણ વિગેરે ઉપર ઊપયોગ કરવાતું ગ્રથોમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તો પણ તેનો ખાસ ઊપ-યોગ તો છેક પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીના સધળા વૈદ્યો ઊલટી કરાવનાર ઔષધ તરીકેજ કરતા આવ્યા છે, અને તે સ્વાર્થજ છે,

કેમકે નસોતર એ જેમ કોઈ પણ જાતના નુકસાન ધારક ઉપદ્રવથી રહિત નિર્ભય જીવ્યા છે, તેવીજ રીતે નિર્ભય ધારક રીતે ઉલટી લાવનાર જે કોઈ ઔષધ હોય તો તે શીદાળજ છે. આ ગુણ તેના શળમાં રહેલા ગર્ભમાં જેવો રહેલો છે તેવો તેનાં પીજમાં રહેલો નથી એવું આજઠાલના શોધકો માને છે, અને તેથી તેના શળમાં રહેલા ગર્ભનો વિશેષ કરીને ઉપયોગ કરવા તેઓ ભક્તમયુ કરે છે, ત્યારે ચરક, સુશ્રુત વિગેરે પ્રાચિન આચાર્યોએ કૃતો માહેલાં પીજને વધારે પસંદ કરી એમ જણાવ્યું છે કે:—

વમન દ્રવ્યાનાં મદન ફલાનિ શ્રેષ્ઠાનિ આચક્ષતેજ્નપા-
યિત્વાત્ । તાનિ વસન્ત ગ્રીષ્મયોરન્તરે પુષ્યાશ્ચ યુગ્મ્બ્યાં મૃગ-
શિરસા વાગૃહીયાત્ મૈત્રે મુહૂત્તે । યાનિ પક્વાનિ પ્રહરિતાનિ
પાણ્ડુનિ અક્રમીનિ અકૃશાનિ અહસ્વાનિ અજગ્યાનિ તાનિ-
પમૃક્ષ કુશ પુટે વધ્વા ગોમયેનાલિપ્ય યવ તુષ માષ શાલિ કુ-
લત્ય મુદ્ગપર્ણીના મન્યતમે નિદધ્યાદષ્ટરાત્રમ્ । અતઃકર્ધ્વ મૃદુ
મૃતાનિ તાનિ મધ્વિષ્ટ ગન્વાનિ ઉદ્દૃત્ય શોધયેત્ । સુપુષ્કાનાં
ફલાનાં પિપ્પલી ઉદ્ધરેત્ । તાસાં ઘૃતદધિમધુ પલલવિ મૃદિ-
તાનાં પુનઃ શુષ્કાણાં તાસાં નવ કલસં સુપ્રસૃષ્ટ વાલૂક મર-
જસ્ક માકઠં પૂગયિત્વા સ્વચ્છન્નં શિકયેજ્વસૃજ્ય સ્થાપયેત્ ।

કોષપણુ જાત ॥ નુકસાન ધારક ઉપદ્રવથી રહિત હોવાથી ઉલટી
લાવનાર ઔષધોનાં શીદાળના કૃતો એ શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. એ કૃતો

વસંત અને શીત રૂપના મધ્યમાં શુભ દિસે સવારના ઠંડેલાં વૃક્ષ
 ઉપરથી ગ્રહણ કરવાં. જે ફળો કાચાં, ન્દાનાં, કીડાઓએ ખાધેલાં
 કે સારાંમાન્ય ન હોય તેઓનો ત્યાગ કરવો. અને પાકીને પાંદુરંમનાં
 ચાંચ મયાં હોય તેવાં જીવંત ફળો લેખ તેઓના ઉપર ડાલ વીંટળી
 છાણુનો લેપ કરી તડકે સુવતાં જ્યારે લેપ સુકાઈ જાય ત્યારે જવ,
 ડાંચર, કાગડી કે અડા દળનામાં આડ દિવસ રાખવાં. અને પછી
 તે કામગ અને મધનજ જેવી મંધરાગી ચયેલાં ફળોને ડાલના વેપણુ-
 માંથી બહાર કાઢી તડકે સુકવવાં. જ્યારે પરાંપર સુકાઈ જાય
 ત્યારે ફળોમાંથી ખીજને ગ્રહણ કરવાં. એ ખીજને ઘા, દહાં, મવ
 અને તલ ખાંડીને કરેલા લોટ સાથે સારી પેઠે ખંડલ કરીને ફરીથી
 તડકે સુકવી પછી સારી પેઠે ઘાષ સાદ કરેલા માટીના નવા વાસ-
 ણુમાં મળા સુધી ભરી તેવું મહોડું બંધ કરીને શિરા ઉપર રાખી
 સુકવાં અને જરૂર પડે તેઓના ઉલટી લાવવાના કામમાં ઉપયોગ
 કરવે.

પ્રાચીન આચાર્યે જ્યારે આ પ્રમાણે ખીજનો ઉપયોગ કરવાનું
 જણાવે છે, ત્યારે આજ કાલના શોષકો જણાવે છે કે—

The dry pulp is emetic, the thick sheell
 and hard seeds are not emetic at all. But they
 are cathartic and anthelmintic, and used to
 remove biliousness and worms in children.

ફળનો સુકો મર્મ જિલટી લાવનાર છે, ફળ ઉપરની છલ અને
 ખીજ ઘણાં જાણે જિલટી લાવનાર નહિ પરંતુ રોચ કામગનાર તથા

કૃમિદ્વન છે, અને તેઓ પિરાની બિમારી તથા બાળકોનાં કૃમિઓ દૂર કરવાને માટે વપરાય છે.

આ પ્રમાણે મત ભેદ હોય સુંકાં ફળોના બીજનો ઉપયોગ કરવાથી જોઇએ તેવી ઉલટી થતી નથી એ વાત અમારા પણ અનુભવમાં આવી છે, છતાં ચરક, સુશ્રુત જેવા સમર્થ વિદ્વાનોએ બીજનો ઉપયોગ કરવાનો જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તેનું રહસ્ય એવું હશે કે સારી પેડે પાકેલાં પરંતુ સુકાઇ નહિ ગયેલાં એવાં લીલાં ફળો કે જેમાંનાં બીજ અત્યંત કડીલુ નહિ થઈ ગયાં હોય તેવાં ફળો લાવી તેઓએ કહેલી કૃતિ મુજબ ઔષધ તૃપ્ત્યાર કરવાથી યથેષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થવું હશે.

આજ કાલના ચિકિત્સો કે જેઓ ફળના બીજનો ઉપયોગ કરે છે તે કેટલા પ્રમાણમાં વાપરવો તે સમર્થિ જણાવતાં નાડકણી સાહેબ લખે છે કે:—

The pulp of one ripe fruit is usually sufficient for to produce emesis. The pulp may be removed, dried and powdered and kept ready for use, the dose being 15 to 60 grains as an emetic and 5 to 10 grains as a nauseant expectorant and diaphoretic. The contents of two nuts will produce nausea and vomiting in about 10 minutes the emesis is promoted by the administration of worm water.

એક પાકેલા ફળનો ગર્ભ ઉલટી લાવવાને માટે પુરતો છે. ફળમાંથી ગર્ભને જુદો કરી મુકવી ખારીક ખરલ કરીને ઉપયોગ માટે તૈયાર કરી રાખવો. ઉલટી લાવવા માટે આ જુકો આપવાનું પ્રમાણ ૨૫ થી ૬૦ ઘઉંમાર જેટલું, અને ૫ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રા ઉખકો લાવનાર, કદ કાઠનાર અને પરસેવો લાવનાર છે. જે જે ફળનો ગર્ભ આપવામાં આવે તો તત્કાળ એટલે દશ મિનિટમાં ઉલટી લાવે છે, એક વખત ઉલટી થયા પછી તરતજ પાણુ ગરમ પાણી પાવાથી ફરીથી ઉલટી થાય છે. અને એ રીતે દરેક વખતે ગરમ પાણી પાવાથી ઉલટીનો વેગ લંબાવાય છે.

ઉલટી લાવવાના માટે મીઠાળના ગર્ભનો જેવી રીતે સ્વતંત્ર ઉપયોગ થાય છે, તેવી રીતે કેટલીએક વખતે તેની સાથે બીજા પદાર્થોનું પણ મિશ્રણ કરવામાં આવે છે. આ મિશ્રણો અનેક વિધ છે, તો પણ તેઓ પૈકી વધારે પ્રચલિત પ્રયોગ એવો છે કે—

અરડુશીનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ, લીંબડાની અંતર છાલ, પટાળનાં પાન અને રાયલુના કડની અંતરછાલ એ બધાં મળી ચાર તોલા લેષ એ બધાનાં વજનથી સોળમણ પાણી મુકી ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું એટલે સે:ળ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી મળી લેઈ તેની અંદર મીઠાળનો ગર્ભ વીથથી પચ્યાસ ઘઉંમાર જેટલો મેળવી પી જવું જેથી ઉલટી વારે ૪૪ અને પિત્તનો નિકાલ થઈ તેઓની વિ-કૃતિથી થયેલાં દરદો નાશુદ થાય છે.

આ પ્રમાણે આજકાલના ચિકિત્સકો તો તેને ખાસ કરીને માત્ર ઉલટી લાવવાના કાર્યમાંજ ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ જહીયુદીએ

સમંધિ શોધ ખોળ કરનારઓને એ સિવાય તેને એક મહાન અ-
ન્યયન ગુણ અનુભવમાં આવ્યો છે. અને તે એ છે કે:—

મીઠાળના ખીજનો બુકો આશરે ૭૦ તોલા જેટલો લેખ દુધ,
સાકર અને કેસરની સાથે પીવાથી અથવા તો કંસાર સાથે મેળવીને
ખાવાથી જે સ્ત્રીને પ્રત્યેક વર્ષે થતી હોય તેને મર્મ ધારણ થાય છે.

આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે ગોળ સાથે મીઠાળના ખીજની
જુદી આઠ, આઠ, દસ રતિલાર મેળવી તેની સોગડી બનાવી સ્ત્રીના
ગુપ્ત ભાગમાં પહેરવા માટે આપવી જોઈએ. કેમકે એ ગોળીના ઉપ-
યોગથી મર્મસ્થાનને બળ મળે છે, તેનું મુખ બંધ હોય તો ખુલ્લું
થાય છે, મર્મસ્થાનમાં થનારા ઝીણા જંતુઓ કે જે વીર્યનું લક્ષણ
કરી જાય છે, તેઓના નાશ થાય છે, મર્મસ્થાનમાં વાયુ, શરદી કે
જગના ભાગનો વધારો હોય તો તેટલી જાય છે, તેમજ માંસરુદ્ધિ
કે મસા હોય તો તે પણ મળી જાય છે. રજોદર્શન અનિયમિત આ-
વતું હોય કિંવા ઓછું આવતું હોય કે રજોદર્શન સમયે અશાભ પીડા
થતી હોય તો તે દુર થઈ માસિક ધર્મ નિયમિત થાય છે. કેમકે
મીઠાળ જીંધુ વીર્ય હોવાથી તે વાયુ, અને શરદીને ટાળે છે, જંતુદન
ગુણ હોવાથી ઝીણા જંતુઓનો નાશ કરે છે, બસ્તી અને રજ શોધક
હોવાથી રૂતુને નિયમિત કરે છે, શોધક અને વલુ વિદારક ગુણ
હોવાથી મર્મસ્થાનના સોળ ચાંદાં વિગેરેને ટાળે છે.

મીઠાળમાં આવા અત્યુત્તમ ગુણો હોવાથીજ સંસાર, વ્યવહારમાં
અલગ થતાં નવ વધુ વરને પ્રત્યેક સમયમાં નિષ્ફળ થાય તો તેમણે
મીઠાળ ઉપયોગ કરવાથી પ્રગ્લિત રજ પ્રાપ્ત કરી સ્વસ્થ સ્ત્રી સંસાર
તરીકે જ તેઓના લગ્ન સમયે મદનરજ હાથે બાંધવાની શ્રદ્ધાલી

પુરાતન કામમાં બિલ્વન સહ આજ સુધી ચાલી આવતી રહે, પરંતુ અહીંસા । કે એ બામતનું ખરું રહસ્ય આજકાલ અ.પણે ગુમાવી બેઠા છીએ. અને તેથી ખીજા અનેક રીવાજો કે જે આપણા પૂર્વજોએ તેો પણા ઉઠાપણથી બાધવા હશે, પરંતુ તેનું સત્ય રહસ્ય નહિ સમજી શકવાથી આજકાલના સુધારકો તરફથી તે રીવાજોને માટે જેમ હાશીને પાત્ર થઈએ છીએ, તેવીજ રીતે લગ્ન પ્રસન્ને હાથે બાંધવામાં આવતા મીઠાગના માટે પણ તેઓ જેવી રીતે બનાવે તેવી રીતે બનીએ છીએ.

મેંદી.

સં. તખરજક, હિં. મેહદી, મ. મેદી, બાં, મે-દી, મેહદી, દા. હિના ઇ. Henna લા. Lawsonia Alba.

વિચરણ—મેંદીનાં જ્યો દરેક સ્થળે બાગ બગીચાઓમાં વાવવામાં આવે છે, તેમજ એનાં પાંદડાંને વાડીને સ્ત્રીઓ હાથ, પગ રંગવાના કામમાં વાપરે છે જેથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુ દોષ અને ઉપયોગ—મેંદી એ મૂળ આ દેશની ઓષધિ નથી, પરંતુ અરબસ્તાન અને ઈરાન તરફથી મુસલમાની રાજ્ય સમયમાં દાખલ થયેલી વનસ્પતિ છે જેથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેના ગુણુ દોષો અમર તેો ખાસ બનાવટો વર્ણવવામાં આવેલી નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ હાલના વૈદ્યો તરફથી પણ તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. હાથપગનાં તળીયાંમાં દાહ થતો હોય તેો એનાં પાંદડાંને લીંબુના રસ કે સરકા સાથે વાડીને દાહ સ્થગી

જન્યાએ અર્થાત હાથ પમનાં તળીઆં ઉપર લગાવવામાં આવે છે, તેમજ પેશાબ માર્ગે જે ધાતુ જતી હોય તે એનાં પાંદડાને રસ દુધ અને સાકર સાથે મેળવીને ખાવામાં આવે છે, વળી ગળી કે કથા સાથે એનાં પાંદડાને વાટીને ઘોળા થયેલા વાગ કાળા કરવાને ચોખડવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ખીજાં પણ કેટલાંએક દરદોમાં તેનો છુટો છવાયો ઉપયોગ થાય છે, કિન્તુ કોઈ પણ દરદની ખાસ ઔષધિ તરફ તેનો બવહાર થતો નથી.

દેશી વૈદ્યો જે કે તેનો આમ છુટો છવાયો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ અરબસ્તાન અને ધરાન કે જ્યાં આગળ આ વનસ્પતિ છેક પ્રાચીન કાળથી થાય છે, ત્યાંના હકીમો કેટલાંએક દરદોમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે. અને તેથી દરેક દેશનાં ઔષધી સમૃધિ વિશેષ શ્રેષ્ઠભાગ કરનારા નવિન શોષકો તેમના પાસેથી આ ઔષધી સમૃધી સંબંધી વિશેષ અનુભવ મેળવી જણાવે છે કે—

They are applied to the soles of the feet in small pose and are supposed to prevent the eyes being affected by the disease; a pillow stuffed with flowers has the reputation of acting as a soporific.

તેઓ બળીઆતા દરદમાં મેંદાનાં પાંદડાને વાટી પમના તળીએ લગાવે છે અને એવું માને છે કે એમ કરવાથી બળીઆની અસરથી આખતું રક્ષણ થાય છે. એનાં ફુલોથી બરવામાં આવેલું એંટીકું માથા નીચે મુકીને સુવાથી સારી રીતે સુખ પૂરક માઠ નિદ્રા આવે છે.

પળીઆના દરદયી આંખમાં ધુણાં પડીને હજારો મનુષ્યોની આંખો પાતક થાય છે તેમજ આજકાલ અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓથી અસાન્ત રહેતા મનુષ્યને લીધે સુખ શાન્તિ યુક્ત હોય નહિ આવવાની ક્યાંઈ કરનારાં મનુષ્યો પણ મળી આવેછે, અને તેથી મેંદીમાં જો આ જો મુલો અક્ષીર પણ રહેલાજ હોય તો તે જોવી વ્યાધિઓલુ પીકાતાં મનુષ્યોને માટે ખરેખર । મહાન આશીર્વાદ સ્વરૂપ થઈ પડયા સિવાય રહેશે નહિ, જેથી આ જાખવનો દરેક જનોએ વિશેષ અનુભવ લેઈ ભરિષ્ઠના જન સમાજના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

મેપ શુંગી.

સં. મેપશુંગી, અજ શુંગી, હિં. મેડાસીંગી, અ. મેડાસિંગે.
મ. બેડાસિંગી, ગુ. મેડાસીંગી. લા. *Gymnema sylvestre*.

ત્રિવરણ—મેપશુંગીનાં ઝાડવાં વેલાની માફક આળુઆળુનાં શ્વેતને ત્રીંટાઇને વહિ પામે છે. એની છાલ ઉખેડવાથી તેમાંથી દુધ નીકળેછે અને તે કડવું હોય છે જેથી પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેને તિક્ત દુઘા " એવું પણ નામ આપેલું છે. એનાં પાંદડાં લાંબા, મથાળેથી પહેાળાં અને ટેમ્પેથી સાંકડાં થતાં તેમજ ઉપરથી ઘેરા લીલા રંગનાં અને નીચેથી શીકાં હોય છે, ધુલો ઝીલ્યાં અને પીળા રંગનાં હોયછે. એનાં ફળો મેટાનાં સિંમડાં જેવા આકારનાં અને કંટક યુક્ત હોયછે. એનાં મૂળીઆં ટચલી આગળીના જેવાં ભાડાં, અને અનંત મૂળના

જેવાં દેખાવમાં હોય છે. એની ખીજ એક જાત થાય છે કે જેને કુલો ગુચ્છાકરમાં અને ઘોળા રંગનાં હોય છે, વગી આ બન્ને જાતોને એક ખીજથી જુદી જોળખવાની મૂખ્ય નિશાની એ છે કે પ્રથમ કહેલી જાતના વેલા હમેશાં નજીકના ઝાડને કાપી તરફના આંટથી વીંટાકતે વધે છે ત્યારે ખીજ જાતના વેલા જમણી તરફના આંટ દેતા વીંટાય છે.

ગુણુ દોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્ર વેતા-ઓએ તે મેષ શૃંગીને કડવી, તીખી, થાસ, ખાંસી, વજી, કફ, અને શળ તથા, વિપને નાશ કરનારી માનેલી છે, પરંતુ જડી પુટ્ટીઓ સંબંધિ શોધ ખોળ કરનારાઓને તેના જે ગુણુ અનુભવવામાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

અર્શનો રામખાણુ ઉપાય—મેષશૃંગીનાં મૂળીઆ એક રા-ખાર લેષ ખાંડી પાણી સાથે સારી પેટે ખારીક ખરલ કરીને ચાર તોલા ગોમૂત્ર સાથે પીવાં અને પછી મુવા ખાળીને કરેલી રાખમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલા ક્ષાર જળમાં ઉભી ભોંયરી ગણીનાં ફળો ખાંસી ધીમાં તળી જોળ સાથે મેળવીને વૃષ્ટિ પર્ષિત ખાવા અને તેના ઉપર છાશ પીને રહેવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસનો પ્રયોગ કરવાથી ગમે તેવી ભખંકર સ્થિતિવાળું પશુ અર્શનું દરક નાપુદ થાય છે. આ ક્ષિવામ તેમાં ખીજો જે એક ત્રિચિત્ર ગુણુ માલુમ પડ્યો છે તેનું વર્ણન કરતાં હાલના શોધકો જણાવે છે કે:—

The leaves when chewed benumb for a time the taste for sweets and bitters such as sugar and quinine.

ન્યારે એનાં પાંદડાં ચાવવામાં આવે છે ત્યારે થોડાએક સમય સુધી ઇબની રસ પારખવાની શક્તિ એવી બહેર મારી જાય છે કે સાકરની મીઠાશ કિંવા ક્ષીનાઇનની કડવાશનો તેને અનુભવ થતો જ નથી.

રાયણુ.

સં. રાજદનિ, ક્ષીરિણી, હિં. ખીરણી, રંજન, મ, રાયન, ખીરણી, બં. ક્ષીરિણી, રંજણી લા. *Mimusops Hexandra*.

[વવરણુ—રાયણનાં ઝાડો ઘણાં કંચાં અને વિસ્તારવાળાં થાય છે. એનાં પાંદડાં નેત્રીનાં પાંદડાંને મળતાં લીસાં, ચળકતાં અને ત્રણથી છ ઈંચ લાંબાં તથ્ય એકથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં હોય છે. શિયાળાની શુભમાં એને મોર આવી વસંતશુભમાં લીંબોળીઓની મારક ગુચ્છાખંધ ફળો આવે છે જે કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં હોયછે પરંતુ પાકે ત્યારે પીળાં પડી જાય છે. એના ફળો તાજાં હોય ત્યારે દુધ ભર્યાં હોય છે, પરંતુ ઝાડ ઉપરથી ઉતાર્યા પછી એકદંબે દિવસ રહેતા દીધાથી તેમાતું દુધ મરી જતું ફળો વધારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે. વળી ફળોને એક સુદાયા દેવાથી નેઓની કોકડી વળી જાય છે જે રાયણુની કોકડીઓનાં નામથી ઝોળખાય છે અને સુકા મેવા તરીકે વેચાય છે જેથી સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન નિવંટકારોએ તો રાયણુને મધુર, પિત્તનાશક, બારે, તૃપ્તિકારક, વીર્યજનક, શરીર પુષ્ટ કરનારી, શુભને હિતદારી, સ્નિગ્ધ અને પ્રમેહને હરનારી માનેલી છે, પરંતુ

બડીબુટ્ટીઓ સખધિ શોધખોળ કરનારાઓને તેમાં જે અશુભ તુણા માત્રમ પડ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

કમળાને અકસીર ઉપાય—રામણના ઝાડની અંતર હાલ દરરોજ સવારના તાજેતાજી કાઠી લાવી પાંચ તોલા લેખ સારી પેઠે કચરી એટલાજ પાણીમાં નાંખી ચોળી મસળી તે પાણીને કપડેથી ગળીને પી જવું, અને તેના બીપર ખોરાકમાં માત્ર બાજરીનો રોટલો ખાવો. આ દવા પીતી શરૂ થયા પછી એકાદ બે દિવસ બે ચેની ઉત્પન્ન થઈ દલદી થવા જેવી મોળ ઉપ્પન શાય છે, પરંતુ તેથી ગભરાવું નહી ત્રણ ચાર દિવસ પછી એમ બેચેની ઉત્પન્ન થતી બંધ થઈ જશે અને આઠ, દશ દિવસમાં ગમે તેવું જીવું દરદ હશે તો પણ નાશુદ થઈ જશે, કેમકે આ દવા કમળાના દરદ માટે અકસીર છે.

આંખના કુડાનો ઉપાય—રામણના ખીજની મીંબે અને કાળા સરસડાનાં ખીજ સરખાભાગે લેઈ વાટી ચૂર્ણ કરી તેનાંજ એટલે રામણ અને સરસડાનાં પાંડાંના રસમાં તેમજ વડના દુધમાં ત્રણ, ત્રણ દિવસ ખરલ કરીને પછી ગોળીઓ વાળી છાંચે સુકવવી આ ગોળીઓ સ્ત્રીના દુધમાં ધસીને આંખમાં આંજવાથી ગમે તેકું મોઠું કુલું હોય તો પણ પંદર, વીશ દિવસમાં ઓગળી જાય છે.

અનાર્તવનો ઉત્તમ ઉપાય—રામણના ખીજની મીંબે, સીન્કાતરી એળીઓ, ઇંદ્રવારણીનાં મુળ, ગાજરનાં ખીજ એ દરેક ચીજ પા, પા તોલો અને એઃ લસણની કળી લેઈ બારીક ખાંડી મધ કે ઓળ સાથે મેળવી લાંબી કાકડી કે સોગડી બનાવી સ્ત્રીના કમળમાં

સુકવાથી પણ દિવસથી માસિક રમોદર્શન થતું બંધ પડ્યું હોય તે
પણ ત્રણ ચાર કલાકમાં જ સ્ત્રીધર્મપથ્યું પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્ત્રીધ-
ર્મથી મર્મપાત થવાનો સંભવ રહે છે, માટે મર્મવતી સ્ત્રીઓનાં માટે
આ પ્રયોગ બૂલથી પણ ન વપરાય એવી ખાસ સાવચેતી રાખવી.

વીકા.

સં. વિકંટત, હિં. કંટાષ, કિંકિણી, વંજ, બં. વધ્વિમાહ,
મ. ચેકર, ચેકળ, લા. *Gymnosporia montana*.

વિવરણ—વીકાનાં ઝાડ પરાં પંદર ફીટ જેટલાં ઊંચાં વધ-
તાં હોઈ તેમાંથી પીળાસ લેતા લીલા કે જાંબુડા રંગની ધણી શા-
ખાઓ નીકળી અને તેની રીતે નીચી ઊંચી આડી અવળી વળેલી
હોય છે. આ શાખાઓ ઉપર લાંબા તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા આ-
વેલા હોઈ તે કાંટાઓ ઉપર વિશેષ કરી પંદરાં અને કુદો આવે છે.
એ પાંદડાં, જડાં અને શીકા લીલા રંગનાં હોઈ મથાળે પહોળાં અને
ડીંદડી તરફ સાંકડાં થતાં અથવા તે કાંઈવાર બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં
અને થોડાં ધણી કંગરીદાર ડારવાળાં હોય છે. પાન આસરે ૧૧ થી
૨૧ ઇંચ લાંબાં અને એકથી બે ઇંચ પહોળાં હોઈ યોગચાથી તેમાં-
થી વરીઆણીને મળતી વાસ આવે છે. શિયાળાની મોસમમાં યો-
ગાસ લેતા રંગનાં સૂક્ષ્મ કુદો આવી પછી પીળાસ લેતા લીલા કે
જાંબુડા રંગનાં કુદો આવે છે જે માછળથી કાળા રંગનાં થઈ જાય
છે. આ કુદો મરીઆના દાણા જેવડાં અને તેવાજ આકારનાં હોઈ
પાકે છે ત્યારે માછકકાંચાની માદક સ્ત્રીરાષ્ટ્રને તેની બે, કે ત્રણ ફીટ
નીચી વળી જાય છે અને તેવાંથી બે, કે ત્રણ ખીલ નીકળે છે.

બુલ્બોષ અને ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં આ વનસ્પતિની ખાસ બનારદો આપવામાં આવી નથી, પરંતુ જ્ઞાતિયુક્તિઓ સમર્થિ ગાન ધરાવનારા વૈદ્યો તેનો તીવ્રે મુજબ ઉપયોગ કરે છે.

સ્તવા ઉપર—એના પાંદડાં ખાદ્યને સ્તવા ઉપર બાંધવામાં આવે છે, તેમજ પાંદડાં ખાદ્યતાં ખાદ્ય રહેલું પાણી દરદીને પાવામાં આવે છે જેથી તાપ્પડતેજ શમદો થાય છે.

અંબના કુલ ઉપર—એનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને આંખમાં આંજવાથી તેમાં પડેલું કુલું જલદી નામુદ થાય છે.

પાંડુ, કમળો અને સોજા ઉપર—એનાં પાંદડાંને પાણી સાથે ભિકળાને તે પાણી ગળી લેઈ તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી પાંડુ, કમળો, સોજા, રક્તવિકાર, અર્થ વિગેરે દરદો દુર થાય છે. બમણી મથેલું પિત્ત સુધરે છે, અગ્નિદીપન થાય છે જેથી સારી પેટે જૂથ લાગે છે અને વળી ખાદ્યકા ખોરાકનું ભિત્તમ રીતે પાચન થાય છે.

વીંછીડા.

સં. પ્રવિહાણી, હિં. ત્રિષુ, હયાળેરી, મ. વીંછું ખાંડા, મુ. વીંછીડા, વેંછીડા, લા. *Martynia diandra*.

વિચરણ—વીંછીડાના ઊડવા જેથી પાંચ ફીટ ઊંચા વધે છે અને એમાં લાંબી પોષણ ડીટડી ઉપર કડકી તુમડીનાં પાનને મળતાં પાન આવે છે. એ પાંદડાંના બાસ જેથી પાંચ ફે દહથી આર દંચ

એટલો હોઈ તેની બન્ને સપાટી ઉપર સફેદ ચળખતા ચીકણા વાળની ફાંજણ હોય છે અને તેના ઉપર આંગળી ફેરવતાં તે ચીકણાં પરંતુ મખમલી લાગે છે. એનાં પુલો ગુદાખી રંગનાં, લાલ જેવાં અને ફળ કાળા રંગનાં વીંછીના આંકડા જેવા બે તીક્ષ્ણ કાંટાવાળાં હોય છે, જે ઉપરથી તે છોડવો તરત ઓળખાઈ આવે છે.

ગુણરોપ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન સમયના આર્ષ વૈદ્યો તરફથી આ ઔષધિનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ હાલના જડીબુટ્ટી સર્જકો જાન ધરાવનારા સાધુ, સંતો અને શેઠકો દહે છે કે આ વનસ્પતિ ઈંગ્લીસ નામની વિદેશી દવાની જાતની છે, અને તેથી તેને થોડા પ્રમણમાં આપવાથી હૃદયની ગતિને વધારે છે, પરંતુ વધારે પ્રમાણે લેવાથી હૃદયની ગતિને મંદ કરે છે. વળી તે શુક્રજવરને મટાડે છે, કફને પાતળો કરીને બહાર કાઢે છે, ન્યુમેનિઆમાં આપવાથી ફેફસાંનો સોજો કમી કરે છે, અને કફને પકવી છુટો પાડે છે તેમજ પેશાબ માર્ગનાં દરદોમાં આપવાથી મૂત્રજ અક્ષર કરી દરદોને દુર કરે છે. તેની આ અમરને લેકને આખા શરીરે આવેલા સોજના દરદમાં માત્ર તે બહાર ચોપડવામાં વપરાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ પેટમાં આવતે પણ અપાય છે.

આ બધા કાર્યને માટે તેના પાંદડાં આસો—કાર્તક મહીનામાં આરે પીળાં પડે છે ત્યારે એકઠાં કરી છાંયે સુકવીને ચૂર્ણ કરવામાં આવે છે અને તે બેથી પાંચ ઘઉંનાર જેટલું લેકને મધ સાથે મેળવીને દર છે. કલાકના અંતરે આપવામાં આવે છે.

સોમલ અને હરતાલની ભસ્મ—આ ઔષધિના યોગથી સોમલ અને હરતાલની પણ જિતમ પ્રકારની ભસ્મ બનાવી શકાય છે અને તે તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કે:—વીંછુડાના ઓડનાં એને ખાળી રાખ કરી તે રાખ એક હાંલ્લામાં અડધ સુધી ભરી પછી તેનાંજ એટલે વીંછુડાનાં દશ તોલા પાંદડાં લેઈ તેઓને વાટી લુગદી બનાવી એ લુગદીમાં શુદ્ધ કરેલા સોમલ કે હરતાલનો જે ફા. ભારનો ઠાંકરો ધાલી લુગદીને હાંલ્લામાં સુકી તેના ઉપર હાંલ્લાના મળા સુધી ખાંજી રાખ ખૂબ દાખાને ભરી. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર્યા બાદ એ હાંલ્લાને ચુલે ચડાવી તેના નીચે પાંચ કલાક મંદ, પાંચ કલાક મધ્યમ અને પાંચ કલાક સખ્ત અગ્નિ કરવા જેથી જિતમ ભસ્મ થાય છે.

આ ભસ્મ એક ચોખા જેટલી લેઈને નાગરવેતના પાનમાં નાંખીને જમ્યા પછી આપવાથી દમ, ખાંસી, કાઠ વિગેરે દરેક ઉપર અત્યંત ફાયદો થાય છે, પરંતુ આ પ્રયોગ એટી સાથે દશ દિવસ કરતાં વધારે સખ્ય સુધી લાગલાગટ શરૂ રાખવો નહિ, તેમજ ખેંચાકમાં તેલ, મરચાં, ખટાશ વિગેરેને વાપરતાં માત્ર, ઘઉં, ચોખા, ઘી, સાકર અને દુધ એટલી ચીજોનોજ આહાર રાખવો.

સરસો.

સં. શિરીષ, કૃષ્ણ શિરીષ, હિં. સિરસ, મ. શિરસા, ખં. શિરીષગાઠ ફા. દરખતે જકરિયા. લા. Albizzia lebbek.

વિવરણ—સરસડો કે જોને ગુજરાતમાં ઠાળીઓ સરસ કિંવા ઠાળા સરસડાના નામથી પણ જાણાય છે, એનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ વિવરણની જરૂર નથી.

ગુણુ દોષ અને ઉપયોગ—સરસડામાં ઝેરને ટાળવાના, કેલ્, મણુ, ખરબ, રતવા, ખસ વિગેરે રક્તદોષને નાશુદ કરવાના અને અર્શ, સોજા, ખાંસી, શ્વાસ વિગેરેને મટાડવાના ગુણો રહેલા છે, એમ નિષ્ક્રોમાં કહેલું છે, પરંતુ આબકાલના શોષકને તેઓ પૈકી જે, જે ગુણોનો અનુભવ આવ્યો છે તે નીચે મુખ્ય છે.

The seeds are astringent, tonic and used in diarrhoea and in seminal debility, Leaves are used as poultices over boils, skin eruptions and swelling. The powdered bark is used as anjana in eye diseases. A decoction of the bark is used as a gargle in sore wouth, Internally it is a tonic and alterative.

એનાં ખીજ ઝાડી અને ધાતુપોષિક છે, અને તેથી તે ઝાડા અને ધાતુની નબળાઇના દરદમાં વપરાય છે, એનાં પાંડાંની પોષિક બનાવીને ગુમડાં, ચામડી ઉપર ચતા ફેલાવા, ફેલાઈઓ અને સોજા ઉપર વપરાય છે. એની છાલતું ચૂર્ણ આંખનાં દરદમાં અંજન તરીકે વપરાય છે, છાલનો ઉકાળો મહોડું સુગ્રી આવવાના દરદમાં ડોઘળા કરાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. અને વળી જો તે ઉકાળો પીવામાં આવે તો તે રક્ત શોષક અને ધાતુ પુષ્ટીની અસર કરે છે.

અન્ય શોધનો નજીવે છે કે—

The juice of the leaves is applied to the eyes to cure night blindness, a decoction being at the same time given internally. A decoction of the bark is used as a mouth wash to strengthen the gums. One wash a of the powdered bark with three or four tolas of melted butter taken daily is a excellent tonic and alterative. The flowers are supposed to be retentive of the seminal fluid. One dirhem of the powdered seeds with two dirhem of sugar candy in a glass of worm milk taken daily is said to thicken the seminal fluid, A paste made with the seeds is applied to reduce enlarged cervical glands.

એનાં પાદકાંતિ રસ રતાંધણાપણું દુર કરવાને માટે આંખમાં આંજવામાં આવે છે. બ્યારે આ અંજનનો પ્રયોગ ચાલતો હોય છે ત્યારે અંદરના ઉપચાર તરીકે એનો ઊકળો પીવામાં આવે છે. એની છાલનો ઊકળો દાંતના પારાઓને મળ્યુત બનાવવાના માટે કામગા કરવાના કામમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. એની છાલનું અંદરથી દશ સ્ત્રી ચૂર્ણ ત્રણથી ચાર તોલા ધી સાથે મેજરીને દરરોજ ખાવું એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સમિત વર્ધક અને રક્ત શોષક મનાય છે. એના કુલ ધાતુઆવને અટકાવનાર એટલે વીર્ય સ્થંભન કરનારાં મનાય છે.

ખીજનું ચૂર્ણ સાથે ધજીભાર, અને સાકર એકસોલીસ ધજીભાર જેટલી લેઈ એક ખ્યાલાલર ગરમ સાથે દુધ મેળવીને પીવાને અભ્યાસ રાખવાથી તે પતંગા પડેલા વીર્યને ઘટ બનાવે છે. એના ખીયાને પાણી સાથે લોહી જેવાં બારીક વાટી તેના ગગાની સુત્રી આવેલી માંડોને બેસાડી કેવાને માટે લેપ કરવામાં આવે છે.

દશાંમત્રેપ—સરસડાની છાલ, જેડી મધ, તગર, રતાંજળી, જટામાંસી, લોહર, દાડહળદર, એલચી, કડ અને વીરજ્યુરાળો એ દશ યોગેને સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી તેઓનું જે વજ્રાળ ચૂર્ણ કરવામાં આવે છે તે “ દશાંમત્રેપ ” ના નામે પ્રસિદ્ધ છે, આ લેપને પાણી બારીક ખરણ કરીને લગાડવાથી દુષ્ટ વસ્તુના આસપાસનો સોળે, વિસ્ફોટકનો સોળે તેમજ કોષ પશુ જેરી ચીજ અડવાથી થયેલો સોળે ઉતરે છે. સોળ સિવાય વળી કોષ પશુ જેરી ચીજ અડવાથી થયેલો સોળે ઉતરે છે. સોળ સિવાય વળી કોષ પશુ ભવતી માટો ગડ, ગુમડ, વાતરકત રતવા વિગેરે દરદોના લીધે શરીરના કોષ જ્યુ ભાગમાં બળત્રા થતી હોય તો તેના બિપર આ લેપ ચોપડવાથી દાહની શાન્તિ થાય છે. કેટલાંએક દરદોમાં આ લેપ લગાડતી વખતે તેને ધીને કર્મો દેવામાં આવે તો શીઘ્ર ફાયદો થાય છે.

અકરનામાં જગુવવામાં આવ્યું છે કે—એક કીલ્લામાં ધણી વર્ષોનું બુદ્ધ અનાજ સંધરી રાખવામાં આવેલું હતું. એ અનાજ ખાવાથી તે કીલ્લાના દરેક મનુષ્યોને સોળ અને જળોદરનો એવો ભયંકર બાંધો લાગુ પડ્યો કે કોષ પશુ ઇલાજથી આરામ થયો નહિ હવે સરસડાની છાલનો ઉકાળો જેને જેને પાવામાં

આવ્યો તેને આરામ થવા લાગ્યો. અને તેથી સરસડાની છાલ એટલી અધી મોઢી વેચાઈ કે રૂપીઆની રૂપીઆ બાર મળવા લાગી.

યુનાની હડીમો જણાવે છે કે સરસડાના ખીજના ચૂર્ણને બમણા મધ સાથે કાલચીને ઘઉંના કોંકારમાં ચાળીસ દિવસ સુધી રાખી સુકવું, અને ત્યાર પછી દર ટાઇમે ૦૧ તોલા જેટલું ખાવું જેથી ઉત્તમ પ્રકારના સારસાપરેલા કરતાં પણ સારી રીતે લોહીને સુધારી કંઈમાળ ઊપદંશ વિગેરે દરદેને નાબુદ કરે છે.

કાયની લીલી અંગડી એક તોલો, આઠમાસા કુકડાની હમારની સફેદી, કુકડાનાં ઈંડાનાં ફેાતરાં, અચ્ચવીંધ્યાં મેાતી અને મખીરો અથવા તે ન મળે તો ઘોળાં સાટોડીનાં મૂળ એ દરેક છ, છ આનીબાર તથા હળદર એ માસા લેઈ પ્રથમ કાયની અંગડીના છુડાને ત્રણ દિવસ ખરલ કરી પાણી સાથે ખુબ ઘુંટી પછી તેમાં બાકીનાં ઔષધો મેગવી સારી પેડે ખરલ કરી દિવસમાં એ વખત આંખે અંજન કરવું અને રાત્રિએ સરસડાનાં પાંદડાં બાકીને આંખ ઉપર બાંધવાં, જેથી ધશ્વર કુપાયો આંખમાં પડેલું ડુલું થોડાજ સમયમાં ખીલકુલ નાબુદ થઈ જશે.

કસવાદીનબુકાઈ નામની કિતાબનો કર્તા જણાવે છે કે મેરડાના સાહજબાની બન્ને આંખોમાં કુલ પડયાં હતાં, જે અનેક હડીમોએ વિધવિધ પ્રકારની ઔષધી વાપર્યાં છતાં પણ સારાં થતાં નહોતાં એવે હાદી કુસેન નામના હડીમે આ પ્રયોગ અજમાવ્યો અને અંધારની કુપાયો એવું ઉત્તમ કાર્ય થઈ ગયું કે જાણે નસ્તરથી કુલ ખોતરી કાઢયાં.

જઠાઉઠાખાં નામનો હડીમ પોતાના મંથમાં જણાવે છે કે સરસડાનાં પાંદડાંની રસ એક શેર કાઢી કોરા માટીના વાસણમાં નાંખી તેમાં દસ તોલા સીંધાલુણુ. કુઠાવેલી ફટકડી, નવ સાગર, સુરોખાર, સાજખાર એ દરેક દસ તોલા બરોને વાસણનું મહોડું બંધ કરી ત્રણ દહાડા રાખી મુકવું. ચોથા દિવસે વાસણનું મહોડું ઊધાડી જોવાથી તેમાં થી સફેદ પુલ જેવું નીકળશે તે સંભાળથી લેઈ લઈ તે કુલની બરાબર કાજો સુરમો મેળવી ખરલ કરીને રાખવાથી આંખનાં દરદો માટે હિતમ પ્રકારનો સુરમો તદ્દયાર થશે.

રાયણનાં ખીજનાં મીજ વાટી ચૂર્ણ કરી ચાર, પાંચ દિવસ સુધી સરસડાનાં પાનના રસમાં ખરલ કરીને પછી પાંચથી છ દિવસ સુધી વડના દુધમાં ખરલ કરી આંજવાથી આંખમાં પડેલા કુલને અક્ષીરપણે નાચુદ કરે છે.

જલાલુદીન નામનો હડીમ જણાવે છે કે:—સરસડાનાં ખીજ મૂળની છાલ, થડની અંતર છાલ, લીલાં પાંદડાં તથા પુલ એ દરેક વીસ વીસ તોલા લેઈ પુરૂષના મુત્રમાં વાટી લુગદી કરવી. પછી તેમાં એક સો તોલા પુરૂષનું મુત્ર નાંખી ચુલે ચડાવવું અને ખદખદવા માંડે એટલે તેમાં પચાસ તોલા ગાયનું ધી નાંખી પકાવવું મુત્રનો ભાગ બ્યારે બધો બળી બચ ત્યારે ધી ગાળી લેઈ કાચની બાટલીમાં ભરી રાખવું આથી સર્પદંશવાળા મનુષ્યને પીતરાવવાથી અવશ્ય ઊંર નાચુદ થાય છે. સાધારણ દંશ હોયતો એક રતલ ધી પાવાથી મનુષ્ય સામે થઈ શકે છે, પરંતુ બયંકર દંશ હોયતો જે, ત્રણ રતલ કે તેથી પ્રણ વધારે ધીનો ઊપયોગ કરવાની જરૂર રહે છે.

મનસીલ, ઊપક્ષેટ, કરંજનાં ખીજ, સરસડાનાં ખીજ, શીવ-
જનાં ખીજ એ બધાં પાણીમાં વાટી ગોળી વાળવી, જે ચોપડવાથી
વીંછીતું ઝેર હિતરે છે.

સરસડાનાં ડુધને ખરસાડીના દુધની ભાવના આપી સુકાવવાં,
પછી તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી સુંઘાડવાથી દેહકાતું ઝેર નાશુદ થાય છે.

ઘોળાં મરીઆને સરસડાનાં દુધેના રસની સાત દિવસ સુધી
ભાવના દેધ પછી ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણ પાવાથી, સુંઘાડવાથી તેમજ
આંગામાં આંજવાથી સર્પદંશનું ઝેર નાશુદ થાય છે,

કાળીઆ સરસડાનાં ખીજ, જવખાર. સાજખાર, કલિહારીનાં
મુળ અને સિંધાલુણુ ઓઝોને ચોરના દુધમાં ખરલ કરી ઝોમૂત્રમાં
મેળવી અર્થ ઉપર ત્રણ વખત લેપ કરવાથી સંધળી જાતના અર્થ
સુકાઈને ખરી પડે છે.

સાટોડી.

સં. પુનર્નવા, શ્વેતપુનર્નવા, રક્તપુનર્નવા, હિં. વિષખપરા,
સાંક, માદપુણ્યા, મં. શ્વેતુળી પાંદરી, રક્તવસુ, ગુ. ઘોળી સાટોડી,
લાલ સાટોડી, બં. શ્વેત માંદાવન્ને, શ્વેતપુણ્યા, માદાપુણ્યા, ઇ.
Spreading Hogweed, લા. Boerhavia Diffusa,
Trianthema Mongogyna.

વિષય—સાટોડીની ધણી જાતો થાય છે, તેમાં ધોળી સાટોડી અને સતી સાટોડી એ બે મુખ્ય હોય. ધોળી સાટોડી કે જે સાટોડાના નામથી પણ ઝાણખાય છે તેના છોડવા એમાંસે ધણી જમી આવતા હોય છે ધંચથી એ, કે ચાર રીટ જેટલા લાંબા થાય છે અને તે છાતળાંની માફક જમીન ઉપર પથરાય છે. લાલ સાટોડીના છોડવા પણ એમાંસે ધણી જમી આવતા હોય તેઓ પણ તેવીજ રીતે જમીન ઉપર પથરાય છે, પરંતુ આ બે જાતોને એકબીજાથી જુદી ઝાણખવાને મુખ્ય નિશાનીઓ એ છે કે ધોળી સાટોડીનાં પાંદડાં લીસાં, જાડાં, રક્તભર્યાં અને બટકાં હોય છે, ત્યારે લાલ સાટોડીનાં પાંદડાં ધોળી સાટોડી કરતાં સ્હેજ ન્હાનાં, પાતળાં અને એકાં બટકાં હોય છે. વળી ધોળી જાતની શાખાઓ અંદરથી રસ ભરી અને બટકાં હોય છે ત્યારે લાલ જાતની તેથી બટકાં ન હોતાં મજબુત હોય છે. ધોળી જાત ખારે માસ લીધી મળી આવતી નથી, માત્ર અસાધ્યી કર્તક મુખીજ દષ્ટિએ આવે છે, ત્યારે લાલ જાત ખારે માસ મળી આવે છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—સાટોડી કરને ટાળનારી તથા સોજા, અશાં, પાંડુ, અંડવદિ, ક્ષયરોગ, ખાંસી, જરક્ષત વિગેરે દરદોને નાશ કરનારી અને શુદ્ધસ્થાને દુર કરનારી હોવાથી એ દરદોના માટે દેશી વેલો તેનો ધણી જુદી, જુદી રીતે ઉપયોગ કરે છે, જેઓ પૈકી વધારે પ્રચલિત પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

પુલનવાદિ મંડુર—સાટોડીનાં મૂળ, નસોતરનાં મૂળની છાલ, કુંડ, લીંડીપીપર, મરીઆં, ઈંદ્રજન, વાવડીમ, દેવદાર, ચિત્રાનાં મૂળ,

કડુ, ઉપલેટ, હરડે, બહેણ, આમળાં, પીંપળામૂળ, હળદર, દારૂહળદર, શેલેલાં નેપાળાનાં ખીજ, ચવક, મોચ અને અબમો એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી ઘુલ મંદુર એકલે લોકકાટની ભસ્મ ચાળીસ તોલા લેઈ તેને ત્રણસો વીણ તોલા આપના મૂત સાથે ઊકાળતાં ઘટ શાય ત્યારે ભોંય ઊતારી તેમાં ઉપરતું ચૂર્ણ ઊમેરી સારી પેટે ખરલ કરીને ગોળીઓ વાળવી.

આ ગોળીઓ દર ટાકમે ચારથી આઠ વાલ જેટલી લેઈ ગરમ જળ, ત્રિફળાનો ઊકાળો, પુનર્નવાષ્ટક પાચન, હાથ કિંવા ગોમૂત સાથે લેવાથી અને તેના ઉપર કેવળ હાથ અથવા તેા હાથ અને ભાતનો ખેરાક રાખવાથી યકૃત દોષ, અને તેના લીધે આવેલા સોળ, પેશાબનો હળદર જેવો રંગ વિગેરે દુર શાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ પાંડુ અને કમળાના દરદનું આ અત્યુત્તમ ઊત્કૃષ્ટ ઔષધ હોવાથી તેઓનું નિવારણ કરવાને માટે પણ તેના ઉપયોગ શાય છે.

પુનર્નવાષ્ટક પાચન—સાટોડીનાં મૂળ, હરડેદળ, લીંબડાની અંતરહાલ, દારૂહળદર, કડુ, પટોળ (આંખ કુટામણી) નાં પાંદડાં, ગળોના વેલા અને સુંક એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ખેાખરી કરી પછી તેમાંથી દરેક વખતે ચાર તોલા જેટલું લેઈ ચોસઠ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગોળી લેવું.

આ કયાથ ગોમૂત સાથે, પુનર્નવાષ્ટક મંદુર સાથે આરોગ્ય વ-

ધર્મની સાથે અથવા તે એકલો પીવાથી જળોદર, કફ, કમળો, સોજા, પાંડુરોગ અને યાસ લેવા મુકવાની મુશ્કેલી દુર થાય છે.

પુનર્નવા ગુગ્ગુલુ—સાટોડીનાં મૂળ ચારસો તોલા, એરંડાનાં મૂળ ચારસો તોલા અને સુક ચોસઠ તોલા લેધ ખાંડી ખોખરાં કરી ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઊકાવતાં આઠમા ભાગનું એટલે એકસો અઠાવીશ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેધ તેમાં શુદ્ધ કરેલો બત્રીશ તોલા ગુગળ નાંખી ચુલે ચઢાવી પાક કરવો. પાક થતો હોય તે સમયે તેમાં શેણ તોલા એરંડીયું તેલ, વીશ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ, ચાર તોલા શુદ્ધ નેપાળો, દશ તોલા બજો અને હરડે, બહેડાં, આમળાં, સુઈ, મરીઆં, લીંડીપીંપર, ચિત્રાનાં મૂળ, સિંધવ, વાવડીંગ તથા સાટોડીનાં મૂળ એ દરેકનું ચાર, ચાર તોલા ચૂર્ણ અને એક તોલો સોનામુખીની ભસ્મ મેળવી ઉતારવું. (કોષ, કોષ એમાં શુદ્ધ બીલામાંનું ચાર તોલા ચૂર્ણ પણ વધારામાં ઉમેરે છે.

આ ગુગળ દરરોજ સવાર, સાંઝ ૧૧ થી એક રા. ભાર જેટલો યોગ્ય અનુપાન સાથે લેવાથી વાતરક્ત, અંડવૃદ્ધિ, ગૃધ્રસી, અને જાંઘ, સાથળ, કમરની પાણ્ડી બાણુ, ત્રિક, પેદું વિગેરેમાં વ્યાથ થયેલો સધિવા દુર થાય છે.

પુનર્નવા રક્ષાધન—ધોળી સાટોડીનાં મૂળની બાલનું ચૂર્ણ કરીને તે ગાયના દુધ સાથે યોગ્ય માત્રામાં એક મહીનો, બે મહીના, છ મહીના કે એક વર્ષ સુધી સેવન કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા દુર થઈ પુનઃ યોવનતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આંખનાં દરદો માટે મમીરા નામની ઓષધિનાં યુનાની વૈદક-
માં ધણાં વખાણુ કરેલાં છે, અને તેથી લોકોમાં એટલી બધી અતિ-
શયોકિત યાદે છે કે “ મમીરાનું આંજન કરવાથી નેત્રનું એક પણ
દરદ રહેવા પામતું નથી, પરંતુ અહસોસ ! કે ખરા મમીરા હાથ
આવતો નથી. ”

યુનાની હીકમતમાં પ્રસંશાને પામેલા આ ઓષધમાં તેના ગુણુ
હશે કે કેમ ? તે તો પરમદ્રમા બળે ! પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સમર્થિ
શોધખોળ કરનારા પ્રાચીન આર્ય ચિકિત્સકોને સાટોડીનાં મૂળમાં
આવા ગુણુ રહેલા છે એવો અનુભવ થયેલો હતો અને તેથીજ
તેઓ પોતાના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છે કે:—

घृतंन मूलकं चास्या हयंजितं हन्ति पुष्पकम् ।

मधुनासहमूलंतु हयंजितं स्लावनशकम् ॥

अंजितं मार्कवरसै नेत्र कण्डु निवारणम् ।

केवलेन जलेनैव हयंजितं तिमिरापहम् ॥

जलेनगोशकृताच पिप्लया चांजितं यदा ।

रात्र्यांधं नश्यते तेन चोष्णपर्णरसस्मृतः ॥

ધોળા સાટોડીનાં મૂળને પાણી સાથે ધસી તેમાં ધી મેળવી ને-
ત્રામાં આંજવાથી આંખમાં પડેલું પુલું દુર થાય છે. મધ સાથે મે-
ળવીને આંજવાથી આંખોમાંથી પાણી વહેતું હોય તેને બંધ કરે છે.
ભાંગરાના રસ સાથે ધસીને આંજવાથી આંખની ખુબલી દુર થાય
છે, પાણી સાથે આંજવાથી તિમિરને ટાળે છે, ગાંધના છાણના રસ

સાથે એનું મૂળ અને લીંડીપીપર ધસીને આંજવાથી રતાંધળાપણને દૂર કરે છે.

આર્થ ઓષધિઓના ગુણદોષ સમંધિ આરીકતાથી વિશેષ અનુભવ લેનારા આંજકાલના શોષકો જણાવે છે કે:—

It is stomachic, laxative, diuretic, expectorant and emetic; given in asthma, gonorrhoea, dropsy, jaundice, enlargement of the liver and spleen, ascites anasarca, scanty urine and internal inflammations.

સાટાડોમાં ખમ્બ, મળને સાફ લાવનાર, મૂત્રલ, કફને કાઢનાર અને ઉઘટી લાવનાર ગુણો રહેલા છે, જેથી શ્વાસ, પ્રમેહ, સોજા, કમળો, અરોળનો વધારો, જળોદર, મુત્રકૃમ્હ અને વિદ્રધિના દરદમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ડૉક્ટર ઈ, એફ, વૉરીંગ “ ફાર્માકોપીઆ ઝાર ઇન્ડીઆ ” નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે:—

It has been found a good expectorant and been prescribed in asthma with marked success, given in form of powder, decoction, and infusion. Taken largely it acts as a emetic.

આ ઓષધ ઉત્તમ ક્ષનિ:સારક જણાયું છે, અને જણાવવા લાયક હતોકે બધાં પરીણામ સાથે કમળા દરદમાં ચૂર્ણ, ઉકાળા કે આંજના રૂપમાં આપવામાં આવે છે.

ડાક્ટર એન્ડી જણાવે છે કે:—

The root is given in powder as laxative.
એનાં મૂળાંનાં તું ચૂર્ણ બંધકાચ ટાળી ઝાડે. સાદુ લાવવાને
માટે આપવામાં આવે છે.

ડાક્ટર-આર, એન, ખોરી જણાવે છે કે:—

As a remedy for scorpion bites it is applied
externally and given internally.

વીછીના દંશ માટે એનાં મૂળાંમાં ધસીને ડાંખની જગ્યાએ
ચોપડવાના કામમાં વપરાય છે, તેમજ પાવામાં પણ આવે છે.

સંચળ.

સં. સૌર્યાલ, કૃષ્ણ લવણ, હિં. કાલાનોન, મ. પાદેલોણ,
ખં. સચલ લવણ, ફ્રા. નમકશિમા, લા. Unaqua sodii
Chlorodum.

વિવરણ—મીઠાંઆવળ, હીમજી હરડે અને સંચળખાર એ
બધાં સાથે મેળવીને હલકા જીલામ તરીકે વપરાતાં હોવાથી સંચળ
એ છેક ન્હાનામાં ન્હાના ગામકામાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી તેની
વિશેષ ઝોળખાણ આપવાની જરૂર નથી.

જડીબુટ્ટી તરીકે ઉપયોગ—મીઠા અને સંચળમાં રોમ પરી-
હારક અને આરોગ્ય રક્ષક તથા જીવનમદ થું ચુલુ રહેલો છે તે
જણવાની સર્વેને જરૂર છે. આજકાલ કોલેરા ઉપર હાવપર-ટોનિક

સોલ્યુશન-ઇન્ડાન્હીન્સ ઇન્જેક્શનનો ઉપાય સર્વે ડોક્ટરોએ ધ્યાનમાં લેવા લાયક રાખવાયુ અસરકારક સિદ્ધ થયેલો છે. કોલેરાના ઉપદ્રવમાં ઝાડા, ઉલટી થઈ નાહી નખળી પડી ગઈ હોય તેવા મરણ્ય મરણ્ય સમયે પણ અઠીસેર પાણીમાં અઠી તોલા ચોખ્ખું મીઠું અને તે સાથે જીવ પોટાસ ક્લોરાઇડ તથા થોડાએક કલશિયમ ક્લોરાઇડ મેળવીને એકાદ નસમાં હાઇપોડરમીક સીરીન્જ એટલે પોલી સોયવાળી પીચકારીવડે આ ઓષધ લોહીમાં મેળવવામાં આવે છે તો સંજીવનની મહામાત્રા જેવો અભયજી ગુણ થઈ દરદી તરતજ પાછો આરોગ્ય સ્થિતિમાં આવી જાય છે એમ અનેક સુપ્રતિષ્ઠિત ડોક્ટરોના અનુભવમાં અનેકવાર આવેલું છે.

જે સ્થળમાં આવી પીચકારી મારવાની ડોક્ટરી સગવડ ન હોય ત્યાં આગળ જો કોલેરા લાગુ પડતાંજ એટલે દરદી નખળો ન પડી ગયો હોય તે પહેલાં મીઠું કે સંચળ નાંખેલું ગરમ જળ દરદીને ધરાઈને પાછ ઉલટી કરાવવાથી તેમજ મીઠાના ગરમ પાણીની ગુદામાં ખસ્તી આપી કોષ્ટ શુદ્ધિ કરાવવાથી અને મીઠું મેળવેલા ખમી શકાય તેવા ગરમ પાણીનું સ્નાન કરાવવાથી તથા દર જે, જે કલાકે એકાદ લીંબુના રસ સાથે સાત, આઠ વાલ મીઠું અને દશ રૂ. ભાર પાણી મેળવીને પાવાતું જરી રાખવાથી પણ નસમાં પીચકારી મારવાની કિયાની ખરાબરજી ગુણ થાય છે.

કોલેરા, મરકી, શિતળા, ઇન્ડલ્યુએન્સા, ન્યુમોનિઆ, મેલેરીઆ અને તેની વિકૃતિથી થનારાં ખરાબ કે ચક્રવર્તી વૃદ્ધિ વિગેરે દરદોના કુમલાથી દેહનું રક્ષણ કરવાની લોહીમાં જે રોગખીજ નાશક શક્તિ

રહેલી છે, તે ખીજા કોઈપણ પદાથ પર નહિ, પરંતુ લોહીમાં જે રક્તજનન રહેલું છે તેમાં રહેલા લવણુક્ષાર એટલે મીઠાના ક્ષારના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. અને તેથી રક્ત જળમાંથી એ ક્ષાર-તું પ્રમાણ જેટલા અંશે કમી થયેલું હોય છે તેટલા અંશે લોહી-માંથી રોગખીજ નાશક શક્તિ કમી થયેલી હોય છે, અને એ ક્ષાર જે ઘણાજ ઘટી ગયો હોય છે તો એ શક્તિ તદ્દન નાશ પામી ગઈ હોય છે અને તેથીજ દરદીને મરણુ સરણુ થવું પડે છે, પરંતુ લોહીમાંથી એ ઘટેલા ક્ષાર એટલે સોડીઅમ ક્ષોરાષ્ટક (ખાવાનું શુદ્ધ મીઠું) ફરીથી જે પુરતી રીતે મેળવવામાં આવે તો તે શક્તિ ફરી પ્રાપ્ત થાય છે; આ ઈંદ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનું તત્ત્વ પ્રાચીનકાળના ચિકિત્સકોને સારી પેઠે માહિત હતું અને તેથીજ આવા પ્રકારનાં ઘણાં ખરાં દરદોના માટે તેઓએ જેમાં મીઠાનો પુષ્કળ ભાગ આવતો હોય તેવા અનેક ઔષધ પ્રયોગો યોજેલા છે, પરંતુ અફસોસ ! આધુનિક વૈદ્યો, ડૉક્ટરો અને લોકોએ આ તરતનું જ્ઞાન ખોયું છે અને તેના લીધેજ આજકાલ અનેક રોગોનો પુષ્કળ ઉપદ્રવ ફાટી નીકળીને દર વર્ષે લાખો મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ તેઓના ભોગ સહ પડી મરણુને સરણુ થાય છે, અથવા જે બચવા પામે છે તે પછી જીવનપર્યંત અશક્ત રહે છે.

કોઈ શંકા કરશે કે મીઠાનું પાણી પીવાથી તો ઉલટી થાય છે. તો પછી મીઠાનું પાણી પાવાનું જારી રાખવાનું જે કહેવામાં આવ્યું તે કેવી રીતે પચે ? અને જે ન પચે તો પછી રક્તજનનમાં લવણુક્ષાર મળવાનો મુશ્કેલી કેવી રીતે કરે ? આવી શંકા કેવળ સામાન્ય મનુષ્યોનેજ નહિ, પરંતુ કૃષ્ણાએક વૈદ્યો અને ડૉક્ટરોને પણ

ઉદ્ભવ થશે, જેનું સમાધાન એવું છે કે જે જળમાં મીઠાનું પ્રમાણ અધિક હોય તેનાથીજ આવી અસર થવા પામે છે, પરંતુ જે તેનું પ્રમાણ માપસર હોય તો મીઠું નાંખીને ઉકાળેલું પાણી પીવું એના જેવો ઉલટી મટાડનાર પીળો એકે ઓપધિ ઉપાય નથી એવું આજ્ઞાલ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. અને તેથી એક શેર જળમાં માત્ર એક તોલો મીઠું મેળવીને જે પાણી ઉકાળવામાં આવ્યું હોય તેવા મીઠા અમૃતજળનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઉલટી ન થતાં સહેલાઈથી પાચન થઈ જાય છે. તો પણ એક શેર જળમાં ચાર, પાંચ તોલા મીઠું મેળવવામાં આવ્યું હોય એવું ત્રીજા મીઠાનું ખમી શકાય તેવું મરમ જળ પ્રથમ તૃપ્તિ પર્યંત પાઈને ઉલટી કરાવી કેટલાની સુદ્ધિ કરી જઈરમાં ક્ષોભ કરનાર વિષમય રોગખીજનો નિકાલ કરવો અને પછી એક શેર જળમાં એક તોલાના હિસાબે મીઠું મેળવવામાં આવ્યું હોય એવા ઉત્તમ અમૃતજળનું પાન કરવું એ ઉત્તમ રસ્તો છે.

ન્યુમોનીઆના દરદમાં લોહીમાનું ક્ષોરાઈડ ધણું ખરું નાશ થાય છે એ વાત ડૉક્ટર કુન્હેએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આજ્ઞાલના ધણાખરા ડૉક્ટરો પણ એ દરદમાં એમોનીઆ ક્ષોરાઈડ, કૉલશીયમ ક્ષોરાઈડ, મરઝ્યુરી ક્ષોરાઈડ વિગેરે ઓપધોની યોજના કરે છે; અને તેથી સારો ફાયટો મેળવે છે, પરંતુ એ ઓપધો વાપરવાં એ (Dechlorination) પદ્ધતિ હોઈ ચુક્યાનકારક છે, અને તેથી તેના બદલે અઢીશેર જળમાં અઢી તોલા મીઠું અથવા તો સંયજન મેળવીને તે પાણી પાવાનું બરી રાખે અથવાતો મીઠાને ઠાણું પડતાં સુધી શેકીને તેમાંથી દરરોજ સવારે, પુષ્કેરે તથા સાંજે પોણા, પોણા તોલો આપવાનું જ્વરી રૂખે તો

માત્ર ન્યુમોનિયામાંજ નહિ, પરંતુ મેલેરીઆના તાવમાં પણ વધેક ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે એ નિર્વિવાદજ છે. મીઠાને બદલે સિંધવ કે સંચળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પણ તેવોજ મુલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે સિંધવ, સંચળ અને મીઠાના ગુણમાં કંઈપણ ખાસ ફરક નથી. માત્ર સિંધવ એ કાચુ મીઠું અને સંચળ એ શેકેલું મીઠું છે એટલુંજ.

મનુષ્યો કિંવા પશુઓમાં શિતળા એટલે બળીઆનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય, તે સમયમાં સંચળ મિશ્રિત આ અમૃતજળ દિવસમાં એકાદ વખત જેને, જેને, પાવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે છે તે આ રોગના હુમલાથી બચી બચ છે એવું અનેક વખત અનુભવવામાં આવ્યું છે.

કર વાત પ્રધાન તાવમાં કેલશીયમ સલ્ફાઇડમનો ઉપયોગ અમેરીકન ડૉક્ટરો બહુ કરે છે, અને દેશી વૈદ્યો મુખ્યત્વે કરીને લોકનાથ નામની માત્રા વાપરે છે તેમાં પણ ધણાભાગે કેલશીયમ સલ્ફાઇડમજ સમાવેલું હોય છે અને તેથી તે બધાં આમળ ન મળી શકે તેવી જગ્યાએ ઊંચી ગતનું રાતું સંચળ લવણ ચોળવું એ સવેથી નિર્ભય અને હરકોઈ વ્યક્તિથી બની શકે તેવો ઉત્તમ ઇલાજ છે.

આ પ્રમાણે સંચળ, સિંધવ કે લવણ એ માત્ર આજકાલજ ઉડતા ચેપી રોગોથી બચવાનો સર્વોત્તમ ઇલાજ જણાયો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં પણ તેનો અનેક દરદો ઉપર ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, જે બદલના એટલા બધા પ્રયોગો પ્રયોગોમાં

નોંધાયેલા છે કે તે બધા જો લખવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર પુસ્તક થાય અને તેથી ઉદાહરણાર્થ માત્ર જો, ચાર પ્રયોગોનું જ અત્રે દિગ્દર્શન કરાવી વિરામ પામીશું.

નવરહારક ચૂર્ણ—કાળાજીરી, કાંકચનાં ખીજ, શેકેલું સિંધા-લુચુ, દારૂ હળદર, અતિવિખની કળા, ડીકામારી, સંચળ અને કડું એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. દરરોજ સવાર, સાંજ ના તોલા જેટલું લેઈ પાણી સાથે પીવું.

મુલેઆની નમક—પોણામશેર ઉત્તમ મીઠું લેઈને તેને સારી પેઠે શેકવું, પછી કારી રકાખીમાં ભરીને કાલસાના અંગારા ભરેલી સગડી ઉપર આગ ડાંડી થઈ જતા સુધી રાખવું. પછી સિંધાલુચુ, નવસાગર અને રાઈ એ દરેક દશ, દશ તોલા, અજમોદ છ તોલા, કાળાં મરીઆં સાડાચાર તોલા, ઘોળાં મરીઆં સાડાત્રણ તોલા, અજખર સાડાચાર તોલા, અમરવેલ, જટામાંસી, શેકેલી દીંગ, શાહાજીંડ એ દરેક પોણાએ તોલા, તજ, કાસિમ (પહાડી જીંડ અથવા તે ન મળે તો દેશી જીંડ) કુસુમનાં ખીજ, મુંક, જેઠી-મધ, સવા એ દરેક સવા તોલા લેઈ કરેલું ચૂર્ણ તે મીઠામાં મેળવી ચીનાઈ માટીની રકાખીમાં ભરી તેના ઉપર ખીજ રકાખી ઢાંકી કપડું વીંટાળી જવ ભરેલી કોઠીમાં ઝોઝામાં ઝોઝા ચાળીશ દિવસ સુધી દારૂ રાખવું.

આ ઔષધ જેમ જીવું થાય છે તેમ ઉત્તમ શુભકારી બને છે, દર દાઈએ આઠ, નવ રતી જેટલું એ ઔષધ લેઈને તેને અર્ધા

પ્રકાશના ઇંડા સાથે ખાવાથી રતિકીડા કરવાની શક્તિ પ્રબળ થાય છે. મોબનની સાથે ખાવાથી મદાગ્નિ અને બદ્ધબળથી દુર થાય છે. એ સિવાય વળી એના ઊપયોગથી પેટનો આકરો, પીડ, ચુંક, શળ, વિસ્મૃતિ વિગેરેને ટાળે છે, વીર્યને વધારે છે અને ઝેરને દુર કરે છે.

વજ્રક્ષાર—સમુદ્રનું મીઠું, સિંધાલુણ, કાચલુણ, જવખાર, સંચલ. ટંકણખાર અને સાજીખાર એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ આકડાના દુધમાં તથા ચોરના દુધમાં અલગ, અલગ ત્રણ, ત્રણ, દિવસ ખરલ કરી પછી તેનો આકડાનાં મુઠાં પાંદડાઓ ઊપર જાડો લેપ કરી સુકાવી પછી શરાવ સંપુટમાં રાખી કપડામાટી કરી ગજ-પુટનો અગ્નિ આપવો અને સ્વામશિતળ થયા પછી તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું, બાદ તેમાં મુક, મરીઆં લીડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આંબળા, છરું, હળદર અને ચિત્રાનાં મૂળ એ દરેક સરખા ભાગે લેઈ તેનું કરેલું ચૂર્ણ ઊપરોક્ત ચૂર્ણથી અર્ધા ભાગે નાંખી સર્વેને એકત્ર કરી ખારીક ખરલ કરી ઉત્તમ ખાટલીઓમાં ભરી રાખવું આ ચૂર્ણ દર ટાંપમે અર્ધા રૂ, બાર જેટલું લેઈ તેને ઝૌમૂત્ર કુંવરનો રસ કે આસવ વિગેરે થોડ્ય અનુપાત સાથે પીવાથી સધળી જાતના ઉદર રોગો, મોળાતું દરદ, શળ, ચુંક, અગ્નિમાંધ અને અજીર્ણનો નાશ થાય છે, વળી જે દરદમાં વાયુનું જેર અધિક હોય તેમાં ચૂર્ણ ગરમ જળ સાથે, પિત્તનું જેર અધિક હોય તેમાં ધી સાથે, કરના દરદમાં ઝૌમૂત્ર સાથે અને ત્રિદોષના દરદમાં કાંજ સાથે પણ આપવામાં આવે છે.

તામ્રકંદુપ—સંચળ, શુદ્ધ પારો અને મધક એ દરેક ચીજ

એ, એ ૩. સાર અને ત્રાંપાની ભસ્મ, ૭ ૩. સાર લેઈ એ બધાને
 એકત્ર કરી જાંબીરી લીંબુનો રસ, સુરજ મુખીનો રસ, લીંટીપીપ-
 રનો ક્વાથ, અને સેંબળાના મુંદરનો ક્વાથ એ દરેક સાથે એક,
 એક દિવસ ખરલ કરી પછી સૂર્યના તડકે સુકવી ફરીથી જાંબીરી
 લીંબુના રસમાં ખરલ કરી સુકવી ખાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ઓ-
 પધ પહેલા દિવસે એ રતિભાર, બીજા દિવસે ચાર રતિભાર ત્રીજા
 દિવસે ૭ રતિભાર આપવું. અને એ રીતે દરરોજ એ, એ રતિભા-
 રારનું પ્રમાણ વધારતા જઈ આઠમા દિવસે સોળ રતિભાર આપવું.
 આ પ્રમાણે સોળ રતિનું પ્રમાણ પુરું થયા પછી દરરોજ એ, એ,
 રતિભારનું પ્રમાણ વધારતા જઈ આઠમા દિવસે સોળ રતિભાર આપવું.
 આ પ્રમાણે સોળ રતિનું પ્રમાણ થયા પછી દરરોજ પાછું એ, એ
 રતિનું પ્રમાણ ઘટાડતા જઈ એ રતિ ઊપર આવવું. અને એ રતિ
 ઊપર આઠમા પછી પાછું પ્રમાણ વધારતા જઈ સોળ રતિ ઊપર
 આવું. એ પ્રમાણે દરદ નાપુદ થતા સુધી ઓપધનું પ્રમાણ વધવટ
 કરતા રહી તેનું સેવન ચાલુ રાખવું અને આહારમાં માત્ર સાદી
 ચોખાનો ભાત, દુધ અને ધીનો ખોરાકજ શખવો; જ્યેથી એના
 સેવનથી ત્રિવિધ પ્રકારનાં અમ્બપિત્તી, સંઝહણ્ણી, વિપમત્તવરો, ખરોળ
 મહૂતનો વધારો, મંદાગ્નિ તથા ગુસ્મ, ચુંક, શ્લેશ્મ વિગેરે ઉદર રોગોનો
 નાશ થાય છે.

આ પ્રમાણે, સંચળ સિંધવ વિગેરેમાં અમુલ્ય ગુણો સમા-
 એલા છે, તેા મધુ સોળ અને જ્યેષ્ઠાદરના દરદમાં તેનો ઉપયોગ
 કરવો એ ગુણને બદલે અવગુણ કરનાર હોવાથી વાખરવાની મના છે.

હીરાક્સી

અ. કાસીસ, પુષ્પ કાસીસ, હિં. ક્સીસ, બ. ધાતુકાસીસ, મ. હિરાક્સ, ચેત નીળા, ઈ. Sulphate of Iron, Vitriol green, લા. Ferry Sulphas. ફા. બ્રોસપ્પ.

વિવરણ—હીરાક્સી એ રંગ, શાહી વિગેરેમાં વપરાતી ચીજ હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી વિશેષ વિવરણની જરૂર નથી.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—હિરાક્સી તુરી, શીતળ, નેનને દિતકારી, કાન્તિ વર્ધક, તથા વિષ, કોલ, ખરબણું અને કુમિને નાશ કરનાર છે એમ નિષેદોમાં કહેલું છે, પરંતુ બહુપ્રમાણે સર્વવિ રોગબોળ કરનારાઓને એ ઉપરાંત તેનો એક અન્ય અદ્ભુત ગુણ અનુભવવામાં આવ્યો છે, અને તે એ છે કે:—રતના અથવા પાદાનું દરદ કે જેમાં રતવાની અસર હોય અને તેના લીધે પાદવાળા કામ સડવા ધાગી શરીરમાંથી છુટો પડવા લાગ્યો હોય એવા અવસ્થા દરદમાં પણ એક ઓંસ ટાકા પાણીમાં ખંચ એન હીરાક્સી મેળવીને તેમાં લીન્ટનું અથવા તો સાદું કપડું બેળાને રોમ-ફૂલિત બાજ ઉપર પોતાં મુઠ્ઠાં ચાલુ રાખવાથી કાન્તિદાયક, આદિ અને બંધુક અસર થઈ થોડાજ દિવસમાં દરદ નાણુદ ચાય છે.

આ પ્રયોગ ખરાબર અસરકારક, નિર્ભય, ઝેરી અસરથી નિરાલો તેમજ સસ્તો અને વળી દરેક મનુષ્યે સહેલાઈથી કરી શકે એવો છે, જેથી મનમાં જરા પણ ડોલ રાખ્યા સિવાય અભય અને મામૂલીના લોકો પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ છે.

દિમાલયની દીવ્યોષધિઓ.

આકાશ ગમન, અદૃશ્ય સંચારણ, નીધિ દર્શન, મુવર્ણુ સિદ્ધિ, અબદામર દેહ પ્રાપ્તિ વિગેરે અલોકિક સિદ્ધિઓતે આપનારી જે દીવ્ય પ્રભાવશાળી અનેક ઔષધિઓ દિમાલયમાં શિપન થાય છે, તેઓ પૈકી તેલીઓ કંદ, સોમવસ્ત્રી, કાંચની, જ્યોતિષ્મતિ, નિર્વિ-
પી, શીતલા પાણી વિગેરે કુટલીએક ઔષધિઓતું જે વર્ણન આ પુસ્તકના બીજા, તથા ત્રીજા ભાગમાં આપવામાં આવ્યું હતું, એટલાથીજ સંતોષ ન માનતાં આ દિશામાં વિશેષ શોધખોળનો પ્રયત્ન આણુજ હતો, જેના પરીણામમાં જે કંઈ વિશેષ માહિતિ ઉપલબ્ધ થવા પામી છે તે આ મુજબ છે:—

પશ્ચિમ દિમાલય એટલે સીડીમથી કાસ્મીર સુધી તેમાં પણ સીમલાની નજીક પાપરી નામની વનરૂપિ કે જેને Indian Podophyllum અથવા તે Podophyllum Emodi ક્રન્ડી-
અન પોડોફાઇલમના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેના પુષ્કળ હોડવાઓ થાય છે. ખ્રિષ્ટીય દાર્શકોપીઆમાં કયેલી પોડોફાઇલીન રેઝીન નામની ઔષધિના વર્મનીજ આ ઔષધિ હોવાથી આમાં પણ તેના જેવાજ મુજો સમાએલા છે. અને તેથી તેના મુજોનું વર્ણન કરતાં આધુનિક શોધકો જણાવે છે કે:—

It is a powerful biliary purgative, its action somewhat corresponding to that of Mercury, hence the name "vegetable calomel." It is an active cholagogue and aperient drug.

આ એક પ્રભાવશાળી પિત્તરોધક શક્તિ ધરાવનારૂં જીવંત છે. એની બસર ફેટલાએક અરી પારાને મળતી છે, અને તેથી તેને “ બેજીટમલ કેલોમેલ ” એટલે “ વનસ્પતિબન્ધ પારદ ” એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. આ એક શીઘ્ર પીત્તની શુદ્ધિ કરનારૂં અને લીવરના દોષથી રહેતા અંધકોશને ટાળનારૂં દ્રવ્ય છે. જ્યારે હયાત નામની વનસ્પતિ કે જેને સંસ્કૃત ભાષામાં “ હીમસાગર ” ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને તાજાં ધા ઉપર એનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવાથી તેમજ લુમદી બનાવીને આંધવાથી ધામાથી વહેતું કોહી અથવા યજ્ઞ જલા ઉપરાંત પાકવાની, સોજાને ચડવાની કે અન્ય કષ્ટપણુ જાતની વેદના ન ચર્તા ધા સુકાઈ જાય છે તે વનસ્પતિ પણુ વાયવ્ય પ્રાંત તરફની હિમાલયની તળેટીમાં પુષ્કળ થાય છે, અને સાશ્વતીય ભાષામાં તે *Kalanchoe Laciniata* ના નામથી ઓળખાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં જેને “ તિક્ત દુગ્ધા, ” હિંદી અને અંગ્રાણી ભાષામાં “ દુધલતા ” અને લાટીન ભાષામાં “ *Oxytelma Esculentum* ” કહે છે, તેના વેલાઓ પણુ હિમાલયનાં જંગલોમાં પુષ્કળ માલમ પડે છે. આ વનસ્પતિના વિષે લખતાં શૌધકો જણાવે છે કે:—

A decoction of the plant is used as a gargle in aphthous ulcerations of the mouth and in sore throat. The fresh roots are said to be used in Orissa as a specific for jaundice.

મળુ સુકું આવ્યું હોય અથવા મહોડામાં ચાંદાં પડ્યાં હોયતો આ વનસ્પતિનો બીજાનો કોમળા કરવાના માટે વપરાય છે, એટલુંજ

નહિ, પરંતુ એનાં તાજાં મૂળીઆંના ઉપયોગ કરવો એ એરીસા પ્રાંતમાં જમણાના રોગનો રામખાણુ હલાજ કરેવાય છે.

બંગાળી અને હાંદી ભાષામાં બ્વરક કાંટાના નામથી અને લા-
ટીન ભાષામાં " *Pericampylus incanus* " ના નામથી એ-
જખતી ઔષધિ કે જે હિમાલયમાં પુષ્કળ થાય છે, તેના મુખ્યદોષ
વિષે કથન કરતાં ડૉક્ટર કનિંગહામ જણાવે છે કે:—

The roots of this plant are held in great
reput- by snake-charmers in India as an anti-
dote to the bites of poisonous snakes. My
research has proved that a fluid extract of the
roots, when injected into the bitten place, pos-
sesses decided remedial power though it has
no general action. It acts by precipitating the
poison and thus rendering it inert when brought
into direct relation with it prior to the absorp-
tion of the venom into the system generally.

હિન્દુસ્થાનમાં સાપ પકડવાનો ધંધો કરનારા મદારીઓ તરફ-
થી એરી સર્પદંશનું વિષ નાબુદ કરવાને માટે આ ઔષધિનાં મૂળીઆં
સર્વોત્તમ હલાજ તરીકે ધણું માન પામ્યાં છે. મારી શોધખોળમાં
સિદ્ધ થયું છે કે આ મૂળીઆંના પ્રવાહી ધનની પીચકારી હાઇપોડર-
મીક સીરીન્જથી જ્યારે દંશની જગ્યાએ મારવામાં આવે છે ત્યારે,
તે એરને ચુસી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે. જે કે તે મુખપાટે લેવાથી
સાર્વદેહિક અસર કરી શકતાં નથી, પરંતુ સ્થાનિક એટલે દંશનાળી

જગ્યાએ તેનો ઉપયોગ કરવાથી ઝેરને સાર કરવાનું કાર્ય કરે છે અને તેથી લોહીમાં પ્રસરેલું ઝેર ચુસ્તી લેવાને માટે તેઓના આ પ્રભાવે દંડની જગ્યાએજ સીધો ઉપયોગ કરવો એ મુખ્ય રીત છે.

આ તો આજકાલ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી સામાન્ય ઓષધિઓની યાત કહી, પરંતુ એ સિવાય અલૌકિક પ્રભાવવાળી પણ અનેક દીવ્ય ઓષધિઓ દિગ્ભયમાં ગુપ્ત સ્થળોએ જીતપન્ન થાય છે, જે યાતની ચર્ચા કરતાં જેના કથન ઉપર ભરોસો રાખી શકાય એવું સુપ્રતિષ્ઠિત સમર્થ મહર્ષિ ચરક ભગવાન પણ જણાવે છે કે:—

ब्रह्म सुवर्चला नामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्कर सदृश-
पत्रा आदित्यपर्णी नामौषधिर्या सूर्यकान्तेति विज्ञायते सुवर्ण-
क्षीरा सूर्य मण्डलाकारपुष्पीच । नारी नामौषधि रम्बलेति
विज्ञायते या पुनरज संदृशपत्रा । काष्ठ गोधानामौषधि गर्भा-
कारा सर्पा नामौषधिःसर्पाकारा । सोननामौषधिराजःपञ्च-
दशपर्णः ससोमइव हीयते वर्धतेचं । पद्मा नामौषधिःपद्माकारा
पद्मरक्ता पद्मगन्धा । अजानामौषधि रजशृङ्गोति विज्ञायते ।
नीला नामौषधिस्तु नील क्षीरा नील पुष्पा लताप्रतान बहुला ॥

એક બ્રહ્મ સુવર્ચલા નામની ઓષધિ થાય છે, કે જેનું 'પીણું' નામ હિરણ્યક્ષીરા પણ છે, એનાં પાંદડાં કમળાના જેવાં થાય છે. એક આદિત્યપર્ણી નામની ઓષધિ થાય છે જેને સૂર્યકાન્તા પણ કહે છે, એનું દુષ્ સોનાના જેવું પીણું અને પુષ્પ સૂર્યમંડલના જેવા

આકારનાં થાય છે. એક નારી નામની ઓષધિ થાય છે કે જેને અમ્બલલા પણ કહે છે, એનાં પાન બકરાના જેવાં થાય છે. એક કાષ્ટ ગોધા નામની ઓષધિ થાય છે, જેને આકાર સાંદના જેવો હોય છે. સર્પા નામની જે ઓષધિ થાય છે તેને આકાર સાપ જેવો હોય છે. એક સોમ નામની ઓષધિ કે જેને સોમવૃક્ષી પણ કહે છે, તેને પંદર પાંદડાં હોય સખળાં ઓષધીની રાગ છે, અને ચંદ્રમાની કલામનુસાર કૃષ્ણપક્ષમાં તેને દરરોજ એક, એક પાંદડું ઘટી જાય છે અને શુક્લ પક્ષમાં દરરોજ એક, એક પાંદડું નવિન આવે છે. એક પદ્મા નામની ઓષધિ થાય છે કે જે કમળના સમાન આકાર, રંગ અને ગંધવાળી હોય છે. એક અબ્જ નામની ઓષધિ થાય છે કે જે અબ્જશૃંગીના નામથી પણ ઝોળખાય છે. એક નીલા નામની ઓષધિ થાય છે કે જેનું દુધ અને પુષ્પો નીલવર્ણનાં હોય શાખા-પ્રજાખાઓ બહુ હોય છે.

इत्यासामष्टत्वार्योषधाः। यांयामेवौषधिं कमेत् तस्या-
 ञ्तस्याः स्वरसस्य सौहित्यकृत्वात् स्नेहभावितायामार्द्रपलाश-
 दोष्यां सपिषानायां दिग्वासाः शयीता तत्र पलाशोषण्मा-
 नुनः पुनः सम्भवति तस्या जम्पयः प्रत्येवस्थापनं चण्मासेन
 देवतानुकारी भवति ॥ वयोवर्णस्वराकृति बल प्रभाभिः स्वयं
 चास्य सर्वं वाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यं चास्य चक्षुः
 श्रोत्रं भवति । गत्रियोजन सहस्रं दश वर्षं सहस्राण्यः अनुप-
 द्रंवेति

આ આઠ મહાન દીવ્યોષધિઓ છે, અને તેથી તેઓમાંથી જે મળી આવે તેના રસનું નૃમિપર્ણત પાન કરી તેના ઉપર બકરીનું દુધ પીને પછી આખરાના લીલા લાકડામાંથી બનાવેલા દડીઆના જેવા આઠારવાળા, તેલ ચે.પડેલા અને ઢાંકણાયુક્ત ટપમાં (કુંડામાં) વસ રહિત થઇને સુષ્ક જવું, જેથી છ માસમાં પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે મનુષ્ય વય, વર્ણ, સ્વર, આકૃતિ, બલ, અને પ્રભામાં દેવતાઓની સમાન થઇ જાય છે. જૂતકાળની વાર્તાઓના વિષયમાં રકુર્ષિ ઊત્પન્ન થાય છે, નેત્રો અને કર્ણો દિવ્ય થઇ જાય છે. સહજ યોજન મમન કરવાની શક્તિ અને ઉપદ્રવ રહિત દશહજાર વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન મહર્ષિઓએ વર્ણવેલી અલૌકિક પ્રભાવ-શાળી આ મહાન દીવ્યોષધિઓ તે મહા મુસીબતેજ હાથ આવે તેમ હોવાથી તેઓની પ્રામિના માટે તે પ્રવ્લન કરવા છતાં પણ કદાચ આપણે નિરાશ થઇએ એ સંભવિત છે, પરંતુ એ સિવાય જુખ અને તરસને શમાવનારી, દુધ ઊત્પન્ન કરનારી, પથરને ત્રીંધનારી, ક્ષોરોર્ષાર્ભનું કામ કરનારી, વીંછીના જેવી વેદના કરનારી અને જીવાજ ધીન ચમત્કૃત ગુણોવાળી ઔષધિઓ તે નેષાળ, જુતાન તરફ સરલતાથી મળી શકે તેવી રીતે ઊત્પન્ન થાય છે અને વળી ત્યાં આમળના પહાડી લોકો તેઓને સારી પેઠે ઝોળખતા હોવાથી આપણને ઝોળખાવી પણ શકે તેમ છે, અને તેથી આ વિષયમાં દરેક બંધિતએ યથાશક્તિ શ્રમ, યથાશક્તિ શોધ કરવો યત્ન છે.

આ જમાનો શોધનો છે, યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે દેશો જે

સ્વર્ગ સમાન સંપત્તિ ભોગવે છે, માનવ યુદ્ધિને આંશ નાંખે તેવી જે યુક્તિ, પ્રયુક્તિઓ, તેવી જે અવનવી ઉદ્યોગ કળાઓ, તેવાં જે અવનવાં ક્ષત્ર, અસ્ત્રો, તેવાં જે અવનવાં વંત્રીપદો અસ્તિત્વમાં હાવે છે તે બધા શોધખોળનો પ્રતાપ છે, અને તેથી જો આપણે પણ શોધખોળના કાર્યમાં પૂર્ણ હિતસાહચી પ્રવૃત્ત થઇશું તો તેવાંજ મિષ્ટ ફોને પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી બનીશું એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

इति बुध वचनानां जीवितोपाश्रयानाम् ।

अभिलषित समृद्धौ कल्प वृक्षोपमानाम् ॥

यद्दु दित मिह पुण्यं गुम्फित ग्रन्थरूपम् ।

भवतु विगतરोगो निर्वृत्तस्तेन लोकः ॥

भास लूलोनुं शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	लार्सन.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	२	करणी	करवी
२	१३	भास जे भास	जे भास
४	२२	भाव तावतो	भावतो ताव
१६	५	सवाये	सुटा छवाये
१८	८	पाष्टिक	पष्टिक
१८	११	मणीआ	मूणीआ
२१	२	नाभे	गारे
३२	१०	तेन	ते, ते
३३	६	flover	flower
"	"	hetol	betel
"	१५	embloved	employed
३४	१६	तेवाज	तेना जे
३५	७	छोला	तोला
३५	२१	शाणाओ	शापाओ
३६	३	केस	के
३६	४	भागना	भागने
३७	१५	कृमि	कृमि
३८	२१	वाणे	मावे
४३	१२	raing	rainy
"	१८	येपल	येपली
४८	५	ग्रोस	grains
५०	६	हीटडी	हीटडी

૫૩	૩	મિસોદ	Mixed
૫૭	૧૦	બનાવીને	બનાવીને
૫૮	૧	ત્રિક્ષ્ણમાંના	ત્રિક્ષ્ણાના
૫૯	૫	સુધીજ	સુધી
૫૯	૧૯	ગૌમૂતથી	ગૌમૂત
૬૧	૨૨	તાળ મૂત્રજ	તાળુ મૂત્રજ
૬૩	૧	દરદીથી	દરદથી
૬૩	૨૧	દ્વિચ્છકા	દ્વિચ્છકા
૬૪	૬	ડીકની	ડાકની
૬૫	૯	પ્રયોગથી પણ	પ્રયોગથી સાબ યામ છે તેવીજ રીતે એકલી જાના પ્રયોગથી પણ
૬૫	૧૮	દુબળા	દુબળા
૬૬	૨૧	શોષણી	શોષની
૬૭	૧	બનાવે છે	બનાવે છે
૬૭	૧૦	ચક્રતોદર	ચક્રતોદર
૬૮	૧૫	કલામાં	કલા
૭૦	૧૮	રહેવાથી	રાખવો
૭૧	૧૩	જઠરાગ્નિ મંદ	મંદ જઠરાગ્નિ
૭૧	૨૨	એક	ચુંક
૭૨	૭	રસ વેદોનો	રસ વેદો તો
૭૨	૧૦	બનાવટો સાથે	બનાવટો પૈકી ચોખ સાથે તે જાણ સાથે
૭૨	૧૯	ન રહેવાય	ન રહેવાય
૭૩	૧૨	બલખાપગીયુ	કલખાપરીયું

૭૩	૧૪	ગમેષ્ટી	મરષ્ટી
"	૧૫	ગોહીઓ	ગોળીઓ
૭૬	૧૨	કાર્યોમાંથી	કાર્યોમાં
૭૮	૧૫	caecuanha	Ipicacuanha
૮૫	૧૬	મીઠાળનો મર્વ	મીઠાળનો મર્વ
"	"	પરંજનાં ખીજ	કરંજનાં ખીજ
૮૬	૨૦	લાલાશ પતો	લાલાશ પડતો
"	૨૧	માખી	માળા
૮૮	૪	ને ઊંદરવા	ને ઊંદરવા
૮૯	૧૦	ધોળા ધરેનાં	ધોળા ધરેનાં
૯૦	૨૦	મથુને	મથુને
"	"	અનુમાનો	અનુપાનો
૯૧	૬	અદના	અડદના
૯૬	૧૨	સિરા	સિકા
૯૭	૨૧	worm	warm
૯૯	૧૨	તો તેટલી	તો તે ટૂણી
૯૯	૨૧	વધુ વરને	વધુ વરળે
૧૦૨	૫	વ્યાધિઓનું	વ્યાધિઓથી
૧૦૬	૨૧	શીટ	કાડો
૧૦૯	૧૬	વિગેરેને વાપરતાં	વિગેરે ન વાપરતાં
૧૧૨	૨	મરમ સાથે દુધ	મરમ દુધ સાથે
"	૪	લોહી જેવાં	લાહી જેવાં
"	૫	કેવાને	દેવાને
"	૯	પાષ્ટી	પાષ્ટી સાથે

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળનાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડ ધાલી ખેડેલાં દરદોના રામખાલુ ઉપાયો. ભાગ ૧ લો. સુધારા વધારા સાથેની દ્વિતિયાવૃત્તિ. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

સદર-ભાગ બીજો. „ „ દ્વિતિવાવૃત્તિ. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

„ ભાગ ત્રીજો તથા ચોથો. કિંમત દરેક ભાગના રૂ. ૦-૮-૦

„ ભાગ પાંચમો. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગિયં સુખો ઝોગવાની વિદ્યા. કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

પશુચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાંબા ઠોરોનો પ્રાણુ લેનારાં દરદોના અક્ષીર ઉપાયો. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

પ્લેગ અથવા મરકી—અને તેના અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો. કિંમત ૦-૮-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા જૂત, બવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની વાતો જાણવાની ધૃતરી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની સરળ ક્રિયાઓ. કિં. રૂ. ૦-૮-૦.

અમુદ્ય રત્નહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું શુભ રહસ્ય સમજાવનારી ગાન કથાઓ. કિં. ૦-૩-૬. પોપ્ટેજ દરેક પુસ્તકનું જુદું પાકા પુઠાના દરેક પુસ્તકના ચાર આના વધુ સમજવા.

સવળો પત્ર વ્યવહાર નીચલે સ્થળે કરવો.

મેનેજર-વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગ્રામ-વત્સા-તલો. એ. પી. રેલવે.

અમારાં અત્યંત લોકપ્રિય ઔષધો.

સર્વાંગ જીવન—સાતે ધાતુઓને સુધારનાર, બળ, બુદ્ધિ, આરોગ્ય અને આયુષ્યને વધારનાર, તેમજ ક્રોમોદીપન કરનાર અદ્ભૂત તિલ મહોષધ કિંમત એક રતલના રૂ. ૩-૮-૦ સાડાનણ.

મદન સંકીપન—ગમે તે કારણથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલાં મનુષ્યો માટે એક આશીર્વાદ સ્વરૂપ અપૂર્વ દીવ્યોષધ એક ટપીના રૂ. ૨) એ.

અગ્નિ સંકીપન—જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી કિંવા પરદેશનું પાણી લાગવાથી બીજાન થએલાં પાચન ક્રિયાનાં દરદોને નિર્મૂળ કરનાર એક ટપીના રૂ. ૨) એ.

રાજાકૃષ્ણ વિકાસ—ક્રોમોદીપન તથા વીર્ય સ્થંભક અસર કરી વિષય મુખનો અત્યંત આનંદ આપનાર અમુક્ય ઔષધ કિંમત એક ટપીના રૂ. એ.

પ્લેગ વિષવિનાશિની ઘટીલા—પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવનાર એક માત્ર અકસીર ઉપાય કિંમત એક ટપીનો રૂ. ૧૧૧ દોહ.

બારોગવર્ધની ઘટી—મરકી, કોલેરા, મેલેરીયા, ઇન્ડિયુએન્ડ્રા વગેરેના ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત રાખનાર મહોષધ કિંમત એક ટપીનો રૂ. ૧) એક.

વાક્રજીવન—બાળકોનાં તમામ દરદો દુર કરી શરીરને રૂઢપૂજ બનાવનાર સ્વાદિષ્ટ ચાટણુ કિંમત અર્ધા રતલના ટપીનો એક રૂપીઓ ચાર આના.

દરેક ઔષધનું પાણ પેકીંગ ખર્ચ જુદું સમજવું.

મેનેજર વિલાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ-વાયા-તસોડ એ. પી. રલવે.

